สาระสังเขป

ปัญญาณสังวรธรรม

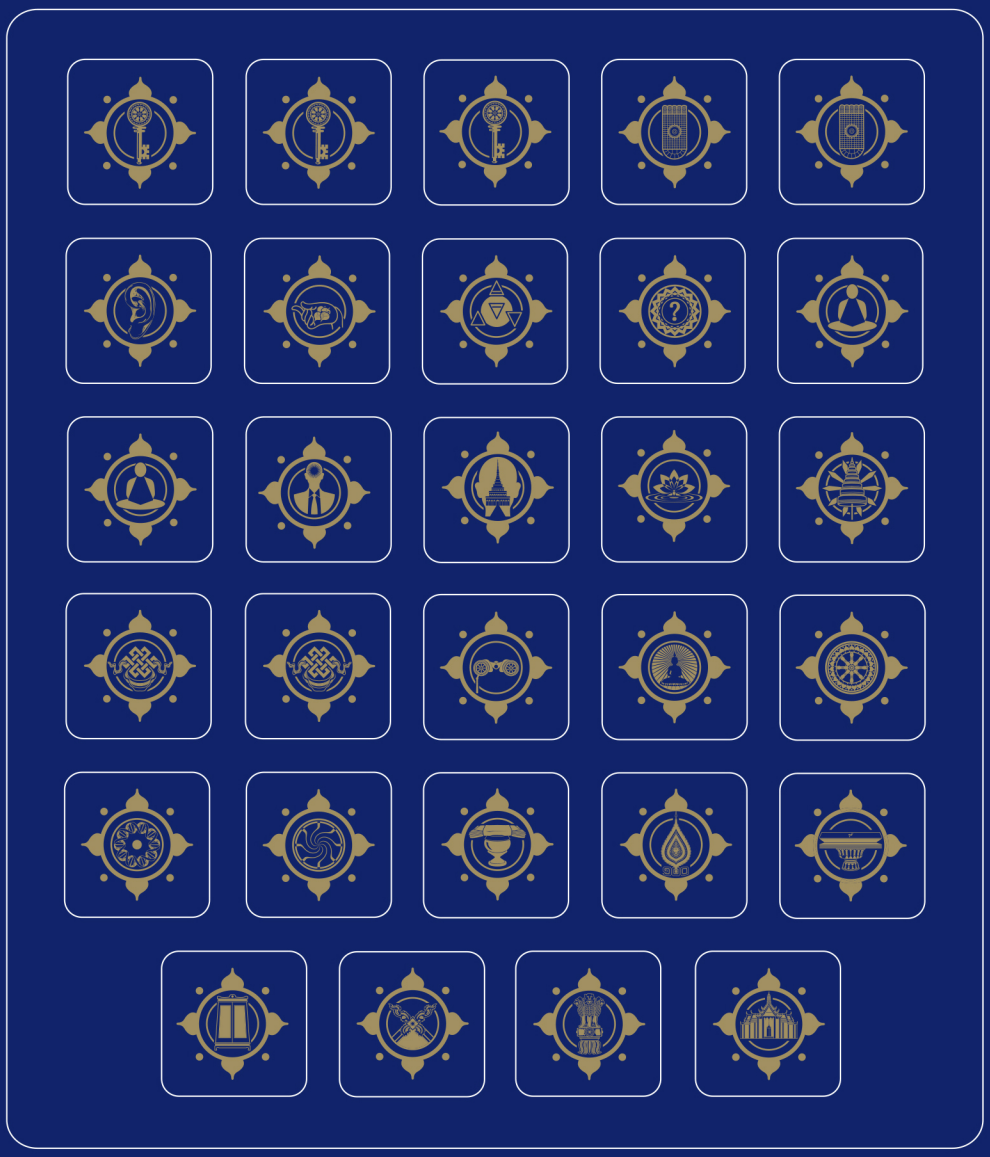

พระนิพนธ์

สมเด็จพระญาณสังวร
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

สาระสังเขป

บุญญาณสังวรธรรม

พระนิพนธ์

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

สาระสังเขป
ญาณสังวรธรรม

พระนิพนธ์ สมเด็จพระญาณสังวร
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
พิมพ์ครั้งที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๕๘

ที่ปรึกษา
สมเด็จพระวันรัต
พระเทพปริยัติวิมล

กองบรรณาธิการ
พระศากยวงศ์วิสุทธิ์
ร.ศ.สุเชาวน์ พลอยชุม

ผู้อุปถัมภ์การพิมพ์
พระครูธรรมญาณทิพยรัชต์ เจ้าอาวาสวัดป่าโนนขุมเงิน จ.สกลนคร

พิมพ์ที่
สาละพิมพการ ๙/๖๐๙ ต.กระทุ่มล้ม อ.สามพราน จ.นครปฐม
โทร ๐-๒๔๒๙-๒๔๕๒, ๐๘-๖๕๗๑-๑๖๘๕

คำนำ

เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ทรงมีพระอุปนิสัยทางการประพันธ์มาตั้งแต่ทรงพระเยาว์ จากหลักฐานที่เก็บไว้ได้เห็นได้ชัดว่า ทรงเริ่มการบันทึกเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ทรงพบเห็นและเกี่ยวข้องตลอดพระชนม์ชีพ เริ่มแต่พระชนมายุ ๑๒-๑๓ พรรษา เช่นทรงเริ่มบันทึกเรื่องพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์ โดยทรงพับกระดาษทำเป็นสมุดบันทึกเล็ก ๆ แล้วทรงบันทึกด้วยหมึก แล้วทรงลงท้ายบันทึกว่า ลูกเสือเอก เจริญ คชวัตร บันทึกนี้ถือได้ว่าเป็นพระนิพนธ์ชิ้นแรกของพระองค์ที่หลงเหลือมาให้เราได้เห็น ซึ่งทรงบันทึกเมื่อพระชนมายุราว ๑๒ – ๑๓ พรรษา ก่อนที่จะทรงบรรพชาเป็นสามเณร

เมื่อพระชนมายุย่างเข้าปีที่ ๑๔ ทรงบรรพชาเป็นสามเณร และในปีแรกแห่งการบรรพชานั้นเอง เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ก็ทรงบันทึกเทศน์กัณฑ์อริยทรัพย์ที่ทรงศึกษาต่อจากพระอุปัชฌาย์ของพระองค์จนจำได้แม่นยำทั้งกัณฑ์ แล้วได้แสดงต่ออุบาสกอุบาสิกาในคืนวันพระวันหนึ่งที่วัดเทวสังฆาราม

ในศกเดียวกัน พระอุปัชฌาย์ของพระองค์ได้นำไปฝากเรียนบาลีที่วัดเสน่หา นครปฐม ซึ่งเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ก็ได้ทรงบันทึกเรื่องราวของการเดินทางตลอดจนถึงเรื่องราวของการเรียนบาลีที่วัดเสน่หาไว้อย่างละเอียด

ครั้นพระชนมายุ ๑๖ พรรษา ทรงกลับไปอยู่วัดเทวสังฆาราม กาญจนบุรี เพื่อเตรียมเข้าไปอยู่วัดบวรนิเวศวิหาร เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ก็ทรงบันทึกเรื่องราวการเตรียมตัวและการเดินทางจากวัดเทวสังฆารามเข้าไปยังวัดบวรนิเวศวิหารไว้อย่างละเอียดเช่นกัน และยังได้ทรงบันทึกเหตุการณ์ของการอยู่และการเรียนที่วัดบวรนิเวศวิหารไว้อย่างน่าสนใจยิ่ง พระอัธยาศัยในการจดบันทึกของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ นั้นได้ดำเนินต่อเนื่องมาตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์ ฉะนั้น บันทึกของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ

จึงมีเป็นจำนวนมาก นับแต่บันทึกเมื่อครั้งทรงเป็นสามเณร เมื่อครั้งทรงเป็นพระเปรียญ เมื่อครั้งทรงเป็นพระราชาคณะ จนถึงเมื่อทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช บันทึกเหล่านี้มีทั้งบันทึกที่เป็นเรื่องราวขนาดยาว เช่นบันทึกในการเดินทางไปต่างจังหวัด บันทึกในการเดินทางไปต่างประเทศ บันทึกเบ็ดเตล็ดสั้น ๆ บันทึกประกอบการสอน บันทึกประกอบการบรรยาย และบันทึกในสมุดบันทึกประจำวัน (Diary) ในกรณีเดินทางไปต่างประเทศก็จะทรงบันทึกเป็นภาษาอังกฤษ

เมื่อทรงเป็นสามเณร ทรงเริ่มนิพนธ์บทกวี เช่นโคลงอวยพรเป็นต้น ตัวอย่างเช่น เมื่อวันที่ ๒๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๒ ซึ่งทรงนิพนธ์ให้อาจารย์ท่านหนึ่งว่า

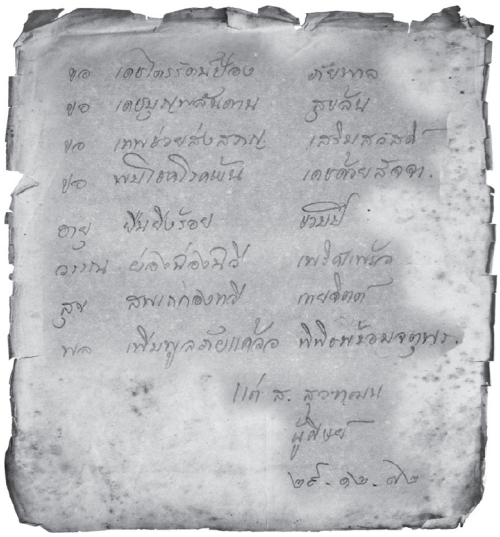

ขอ	เดชไตรรัตน์พ้อง	ภัยพาล
ขอ	เดชบุญพลันดาน	สุขล้น
ขอ	เทพช่วยส่งสราญ	เสริมสวัสดิ์
ขอ	พบโชคโรคพ้น	เดชด้วยสัจจา
อายุ	ยืนยิ่งร้อย	ขวบปี
วรรณ	ผ่องฉ่องฉวี	เพริศแพร้ว
สุข	สพเถกองทวี	กายจิตต์
พล	เพิ่มพูนภัยแคล้ว	พิพิธพร้อมจตุพร

แต่ ส.สุวฑฺฒน
ผู้ศิษย์

จากตัวอย่างพระนิพนธ์คำโคลงนี้แสดงให้เห็นว่า เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงสนพระทัยกวีมาแต่พระชนมายุยังน้อย เพราะได้พบต้นฉบับพระนิพนธ์ที่เป็นคำประพันธ์ที่เป็นโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน จำนวนมาก ซึ่งทรงนิพนธ์ประทานบุคคลต่าง ๆ ในโอกาสต่าง ๆ บ้าง ทรงนิพนธ์เป็นคำสุภาษิตบ้าง ทรงนิพนธ์เล่าเรื่องหรือเหตุการณ์ต่าง ๆ บ้าง ที่เป็นคำประพันธ์ขนาดยาวก็คือ คำกลอนนิราศสังขาร ซึ่งทรงนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๖ ขณะทรงดำรงสมณศักดิ์ที่ พระโศภนคณาภรณ์

พระนิพนธ์ประเภทคำประพันธ์บทกวีเหล่านี้ ส่วนใหญ่ไม่เคยพิมพ์เผยแพร่ ที่เคยพิมพ์เผยแพร่มี ๒ เรื่อง คือ **สักวาสุชีโว** (ว่าด้วยเรื่อง สุชีโว ภิกขุ ลาสิกขา) กับเรื่อง **คำกลอนนิราศสังขาร**

เมื่อทรงเป็นพระเปรียญ หรือพระมหาเจริญก็ได้ทรงนิพนธ์เรื่องต่าง ๆ ไว้มาก มีทั้งบทความธรรม ย่อความจากพระคัมภีร์ ประวัติบุคคลและสถานที่ โอวาทหรือคำสอนในโอกาสต่าง ๆ เช่น มาฆบูชา วิสาขบูชา อาสาฬหบูชา พระนิพนธ์ของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ในยุคนั้น เริ่มเผยแพร่โดยการลงพิมพ์ในนิตยสารธรรมจักษุของมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ซึ่งเป็นนิตยสารรายเดือนของมูลนิธิเรื่อยมา

และในระยะที่ยังทรงเป็นพระเปรียญนี้เอง ได้ทรงเริ่มนิพนธ์คำสอนทางพระพุทธศาสนา หรือการอธิบายธรรมะในรูปแบบนวนิยาย ที่มักจะ เรียกกันว่า นิยายอิงธรรมะ เช่น เรื่องกตัญญูกตเวที เรื่องกรรม จิต วิญญาณ เรื่องใครควรจะได้ทิพยบุปผาเทวสุธาโภชน์ น่าสังเกตว่า ในการทรงนิพนธ์เรื่องต่าง ๆ ดังกล่าวนี้ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงนำเอาความรู้สมัยใหม่ เช่นเรื่องทางการแพทย์ วิทยาศาสตร์ ดาราศาสตร์ จิตวิทยา เป็นต้น เข้ามาประยุกต์ในการอธิบายคำสอนของพระพุทธศาสนา ทั้งนี้ อาจกล่าวได้ว่า เนื่องจากเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงใฝ่รู้ใฝ่เรียน เป็นเหตุให้ทรงศึกษาหาความรู้สมัยใหม่ด้านต่าง ๆ จากการอ่านตำรับตำราด้วยพระองค์เอง แล้วทรงเห็นประโยชน์ของความรู้สมัยใหม่ที่จะช่วยทำให้อธิบายและเข้าใจคำสอนของพระพุทธศาสนาได้ง่ายขึ้นทางหนึ่ง และก็คงด้วยเหตุผลดังกล่าวนี้เอง ที่เป็นแรงบันดาลใจให้เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้อธิบายคำสอนของพระพุทธศาสนาในแนวนวนิยาย ซึ่งก็คือในแบบที่สำนวนทางพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า อธิบายแบบบุคคลาธิษฐานนั่นเอง

พระดำริในการอธิบายคำสอนในพระพุทธศาสนาหรืออธิบายธรรมะ ในรูปแบบนวนิยายของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ซึ่งเริ่มมีมาแต่ครั้งทรงเป็นพระเปรียญนั้น ได้พัฒนาถึงขีดสุดก็ในการทรงนิพนธ์เรื่อง จิตตนคร ซึ่งทรงเริ่มนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๓ ขณะดำรงสมณศักดิ์ที่ พระสาสนโสภณ สำหรับลงพิมพ์ในนิตยสาร **ศรีสัปดาห์** เป็นตอน ๆ แต่ยังไม่ทันได้จบ ต่อมา ทรงนำมาปรับปรุงใหม่และทรงนิพนธ์ต่อจนจบ สำหรับออกรายการ **การบริหารทางจิตสำหรับผู้ใหญ่** ทางสถานีวิทยุ อ.ส. พระราชวังดุสิต

เรื่องจิตตนครนั้น ทรงนิพนธ์เป็นทำนองนวนิยายอิงธรรมะ แต่ไม่เหมือนกับนวนิยายอิงธรรมะทั่วไป คือไม่ใช่เป็นการเล่าเรื่องของกิเลสและคุณธรรมในรูปของคน กริยาอาการของคนที่เป็นตัวละครในเรื่องนี้ จึงเป็นการอธิบายหรือแสดงให้เห็นถึงธรรมชาติ ลักษณะและคุณโทษของกิเลสและคุณธรรมแต่ละอย่าง ฉะนั้น พระนิพนธ์เรื่องจิตตนครจึงเป็นนวนิยายอิงธรรมะที่ไม่ซ้ำใครในโลก

นอกจากนั้น ในช่วงที่ดำรงสมณศักดิ์ที่พระธรรมวราภรณ์ (พ.ศ. ๒๔๙๙ – ๒๕๐๔) เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้ทรงเริ่มนิพนธ์บทความทางพระพุทธศาสนาลงพิมพ์เผยแพร่ในนิตยสาร **ศรีสัปดาห์** เป็นบทความสั้น ๆ สัปดาห์ละหนึ่งตอน ตั้งชื่อว่า *พระพุทธเจ้าของเรานั้นท่านเลิศล้ำ* ทรงเริ่มนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๓ ต่อเนื่องมาจนถึง พ.ศ. ๒๕๑๔ รวมเป็นบทความถึง ๕๓๗ ตอน พระนิพนธ์เรื่องนี้ เป็นการอธิบายเรื่องพระพุทธคุณแนวใหม่ คือทรงนำเอาประวัติบุคคล วัตถุ สถานที่ ตลอดถึงเหตุการณ์ของสังคมและโลกมาประยุกต์กับการอธิบายธรรมะ เพื่อสะท้อนให้เห็นคุณค่าและความหมายของพระพุทธคุณ นับว่าเป็นการอธิบายหรือสอนพระพุทธศาสนาในแนวประยุกต์แบบหนึ่งที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงดำริขึ้น หากจะกล่าวสั้น ๆ ก็คือ พระนิพนธ์เรื่อง พระพุทธเจ้าของเรานั้นท่านเลิศล้ำ นี้แสดงให้เห็นว่า ทุกเรื่องล้วนเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา หรือเกี่ยวกับธรรมะทั้งนั้น ถ้ารู้จักมองรู้จักใช้

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๔ เป็นต้นมาจึงทรงมีพระภารกิจอีกหลายอย่างที่ตามมาพร้อมกับตำแหน่งเจ้าอาวาส คือ การสอนพระนวกะ หรือพระใหม่ในช่วงเวลาเข้าพรรษา เป็นประจำทุกวัน การสอนกรรมฐานแก่พระภิกษุสามเณรและพุทธศาสนิกชนทั่วไปเป็นประจำทุกวันพระและวันหลังวันพระตลอดปี การแสดงพระธรรมเทศนาในพระอุโบสถทุกวันวันพระขึ้น-แรม ๑๕ ค่ำ ตลอดทั้งปี

จากพระภารกิจดังกล่าวนี้เองได้ก่อให้เกิดพระนิพนธ์เรื่องสำคัญ ๆ ขึ้นอีกหลายเรื่อง กล่าวคือ จากการสอนพระนวกะหรือพระใหม่ในช่วงเข้าพรรษาของแต่ละปีได้ก่อให้เกิดพระนิพนธ์เรื่องสำคัญ ๆ เช่น

๑. ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า เป็นธรรมบรรยายในการสอนพระนวกะ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ เป็นต้นมา

๒. หลักธรรมสำคัญของพระพุทธศาสนา เป็นธรรมบรรยายในการสอนพระนวกะ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๘

๓. ธรรมศาสนาในการปฏิบัติอบรมจิต เป็นธรรมบรรยายในการสอนพระนวกะ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๓

๔. ธรรมบรรยายเรื่องสวดมนต์ เป็นธรรมบรรยายในการสอนพระนวกะ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๔

๕. ลักษณะพระพุทธศาสนา เป็นธรรมบรรยายในการสอนพระนวกะ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๖

๖. ทศบารมี ทศพิธราชธรรม เป็นธรรมบรรยายในการสอนพระนวกะ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๐

๗. ศึกษาพระพุทธศาสนาจากพระสูตร เป็นธรรมบรรยายในการสอนพระนวกะ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๑

จากการสอนกรรมฐานแก่พระภิกษุสามเณรและพุทธศาสนิกชนทั่วไป ประจำทุกวันพระและวันหลังวันพระ ก็ได้ก่อให้เกิดพระนิพนธ์หลายเรื่อง เช่น

๑. แนวปฏิบัติในสติปัฏฐาน เป็นธรรมบรรยายในการสอนกรรมฐาน เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔

๒. แนวปฏิบัติทางจิต เป็นธรรมบรรยายในการสอนกรรมฐาน เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๔-๑๖

๓. โสฬสปัญหา เป็นธรรมบรรยายในการสอนกรรมฐาน เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๔

๔. สัมมาทิฏฐิ เป็นธรรมบรรยายในการสอนกรรมฐาน เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๗

พระนิพนธ์เหล่านี้เป็นการถอดจากธรรมบรรยายที่ทรงสอนในครั้งนั้น ๆ แต่จะสังเกตได้ว่า แม้เป็นธรรมบรรยาย เมื่อถอดออกมาเป็นหนังสือแล้ว ถ้อยคำสำนวนก็ไม่ต่างไปจากพระนิพนธ์ที่ทรงเรียบเรียงโดยตรง ทั้งนี้เพราะทุกถ้อยคำสำนวนที่ทรงบรรยายนั้น ได้ทรงพิจารณากลั่นกรองมาอย่างดีแล้ว เสมือนทรงเรียบเรียงไว้ในพระทัยเป็นที่ชัดเจนแล้ว จึงทรงเปล่งออกมาเป็นคำบรรยาย ดังจะเห็นได้ว่า เจ้าพระคุณสมเด็จฯ จะทรงบรรยายช้า ๆ เป็นวรรค เป็นตอนและสม่ำเสมอ ซึ่งบางคนอาจจะรู้สึกว่า "ท่านพูดซ้ำ ไม่ทันใจ" พระนิพนธ์ทุกเรื่องจึงเป็นภาษาที่กะทัดรัด ไม่ฟุ่มเฟือยแต่ชัดเจน

จากการแสดงพระธรรมเทศนา ของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ก็ได้ก่อให้เกิดพระนิพนธ์ประเภทเทศนาจำนวนนับร้อยกัณฑ์ พระนิพนธ์ประเภทเทศนาก็เช่นเดียวกัน บางส่วนทรงเรียบเรียงต้นฉบับด้วยพระองค์เอง บางส่วนถอดจากบันทึกเสียงที่ทรงแสดงในพระอุโบสถ ถ้อยคำสำนวนในพระธรรมเทศนาของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ก็ไม่ต่างไปจากพระนิพนธ์ธรรมะอื่น ๆ คือทรงใช้ถ้อยคำที่กะทัดรัด ไม่ฟุ่มเฟือยและชัดเจน การเทศน์ของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ก็เช่นเดียวกับการทรงบรรยายในโอกาสต่าง ๆ คือทรงเทศน์ซ้ำ ๆ เป็นวรรค เป็นตอน และสม่ำเสมอ

ในช่วงที่ทรงดำรงสมณศักดิ์ที่พระสาสนโสภณ (พ.ศ. ๒๕๐๔ – ๒๕๑๕) เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงรับภาระที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือการจัดรายการธรรมะทางวิทยุกระจายเสียง นั้นคือการจัดรายการการบริหารทางจิตสำหรับผู้ใหญ่ ประจำทุกเช้าวันอาทิตย์ ทางสถานีวิทยุ อ.ส. พระราชวังดุสิต ตามพระราชดำริสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี เริ่มแต่ พ.ศ. ๒๕๑๑ ถึง พ.ศ. ๒๕๑๗ รวม ๗ ปี จากการจัดรายการการบริหารทางจิตสำหรับผู้ใหญ่ดังกล่าว จึงเป็นที่มาของพระนิพนธ์เรื่อง *การบริหารทางจิตสำหรับผู้ใหญ่* ซึ่งเป็นพระนิพนธ์ที่แพร่หลายมากเรื่องหนึ่ง

พระนิพนธ์เรื่องนี้ มุ่งสอนให้คนในวัยทำงานรู้สึกการฝึกอบรมจิตตามแนวของพระพุทธศาสนา เพื่อจะได้นำเอาการทำสมาธิมาใช้ประโยชน์ในการทำงาน การศึกษาและการดำเนินชีวิตประจำวันอย่างมีประสิทธิภาพและมีความสุขตามควรแก่อัตภาพ กล่าวสั้น ๆ ก็คือเป็นการสอนฝึกสมาธิอย่างง่าย สำหรับคนทั่วไปนั้นเอง

ที่กล่าวมานี้แสดงให้เห็นถึงพระอุปนิสัยทางการประพันธ์ของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ซึ่งมีมาต่อเนื่องตั้งแต่ทรงพระเยาว์จนตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์อย่างน่าอัศจรรย์ ด้วยพระอุปนิสัยดังกล่าว พระนิพนธ์ของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ จึงมีมากมายหลายลักษณะ กล่าวคือ บันทึกประจำวัน บันทึกการเดินทางทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ บันทึกเรื่องน่ารู้จากที่ต่าง ๆ บันทึกข้อธรรมประกอบการสอนการบรรยายในโอกาสต่าง ๆ ความเรียงประเภทต่าง ๆ บทกวี พระธรรมเทศนา คติพจน์ พระโอวาทและธรรมบรรยายที่ถอดจากเครื่องบันทึกเสียง

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ไม่เพียงแต่ทรงนิพนธ์เรื่องราวต่าง ๆ ไว้มากมายเท่านั้น แต่ยังทรงเก็บรักษาต้นฉบับหรือสำเนาของพระนิพนธ์ต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วไว้เป็นอย่างดี จึงยังคงมีต้นฉบับพระนิพนธ์ตั้งแต่ครั้งทรงเป็นเด็กชายเจริญ คชวัตร มาจนเป็นสามเณรเจริญ และต่อ ๆ มาให้เราได้เห็นได้อ่านในทุกวันนี้ ทั้งนี้ ไม่นับบางส่วนที่สูญหายไปเพราะปลวกบ้าง เพราะภัยธรรมชาติอื่น ๆ บ้าง ซึ่งก็มีจำนวนไม่น้อยเช่นกัน

พระนิพนธ์ประเภทต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วได้บันทึกเหตุการณ์ของชีวิตและความเป็นไปของเหตุการณ์สังคมและบ้านเมือง ตลอดถึงความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงของพระพุทธศาสนาและโลกไว้อย่างหลากหลาย และในส่วนพระองค์เองนั้น พระนิพนธ์เหล่านี้ได้แสดงให้เห็นถึงพระวิสัยทัศน์ในหลากหลายมิติที่ทรงมีต่อชีวิต สังคม บ้านเมือง และโลกตลอดระยะเวลาอันยาวนานในพระชนม์ชีพของพระองค์

ด้วยความตระหนักถึงประโยชน์และคุณค่าของพระนิพนธ์ของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ดังกล่าวแล้ว ในโอกาสงานฉลองพระชนมายุ ๑๐๐ พรรษา เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๓ ตุลาคม ๒๕๕๖ ทางรัฐบาลจึงได้สนับสนุนให้มีการจัดพิมพ์พระนิพนธ์ต่าง ๆ ของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ รวมเป็นหนังสือชุดใหญ่ ๒๙ เล่ม เรียกว่า **ญาณสังวรธรรม** สำหรับถวายเป็นพระอนุสรณ์เทิดพระเกียรติและแจกจ่ายไปตามสถาบันการศึกษา หน่วยงานราชการ องค์กรเอกชน และคณะสงฆ์ เพื่อจักได้เป็นประโยชน์แก่การศึกษาและการเผยแผ่พระพุทธศาสนาสืบไป

วัดบวรนิเวศวิหาร

กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๕๘

สารบัญ

เล่ม ๑ - ๓	ธรรมาภิธาน	๓
เล่ม ๔ - ๕	๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า	๕
เล่ม ๖	ศึกษาพระพุทธศาสนาจากพระสูตร	๑๐
เล่ม ๗	ลักษณะและคำสอนสำคัญของพระพุทธศาสนา	๑๔
เล่ม ๘	สัมมาทิฏฐิ	๑๘
เล่ม ๙	โสฬสปัญหา	๒๓
เล่ม ๑๐	ธรรมกถาปฏิบัติอบรมจิต เล่ม ๑	๒๘
เล่ม ๑๑	ธรรมกถาปฏิบัติอบรมจิต เล่ม ๒	๓๓
เล่ม ๑๒	การบริหารทางจิตสำหรับผู้ใหญ่	๓๗
เล่ม ๑๓	ธรรมนิยาย	๔๒
เล่ม ๑๔	ธรรมบรรยายเรื่องสวดมนต์	๔๗
เล่ม ๑๕	ทศบารมี ทศพิธราชธรรม พระพุทธคุณ	๕๒
เล่ม ๑๖ - ๑๗	พระพุทธเจ้าของเรานั้นท่านเลิศล้ำ ภาคต้นและภาคปลาย	๕๗
เล่ม ๑๘	ธรรมทรรศนะ	๖๓
เล่ม ๑๙	รู้จักพระพุทธศาสนา	๖๘
เล่ม ๒๐	ความเข้าใจเรื่องพระพุทธศาสนา	๗๔
เล่ม ๒๑	ความเข้าใจเรื่องชีวิต	๗๘
เล่ม ๒๒	ความเข้าใจเรื่องจิต	๘๒
เล่ม ๒๓	ธรรมกถาในการอบรมพระใหม่	๘๖
เล่ม ๒๔	ญาณสังวรเทศนา ๑๐๐ กัณฑ์	๙๑
เล่ม ๒๕	เทศนาพิเศษ	๙๕
เล่ม ๒๖	ปกิณกเทศนา	๙๘
เล่ม ๒๗	พระโอวาทและรายงานในการเยี่ยมวัดและพุทธศาสนิกชน ภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคพายัพ	๑๐๒
เล่ม ๒๘	ธรรมคดี - ศาสนคดี	๑๐๗
เล่ม ๒๙	พระพุทธศาสนากับสังคมไทย	๑๑๑

สาระสังเขป

ปัญญาณสังวรธรรม

เล่ม ๑ - ๓
ธรรมาภิธาน
พจนานุกรมคำสอนพระพุทธศาสนา (๑,๘๘๙ หน้า)

พระนิพนธ์เรื่องนี้เป็นการรวบรวมคำศัพท์ธรรมะจากพระนิพนธ์จำนวน ๒๕ เรื่องมาเรียบเรียงใหม่ในรูปแบบของ พจนานุกรม เพื่อสะดวกแก่ผู้ประสงค์จะค้นคว้าหรือหาคำอธิบายธรรมะ หรือคำสอนของพระพุทธศาสนา ในการจัดทำ จึงคัดเอาคำอธิบายธรรมะแต่ละคำที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงอธิบายไว้ในพระนิพนธ์ต่าง ๆ รวม ๒๕ เรื่องมาเรียบเรียงตามลำดับอักษร ตั้งแต่อักษร “ก” ถึงอักษร “ฮ” ตามหลักพจนานุกรม

สำหรับคำที่นำมาตั้งเป็นศัพท์ใน *ธรรมาภิธาน* นี้ ก็ไม่ได้จำกัดเฉพาะศัพท์ธรรมะเท่านั้น แต่ได้นำเอาคำที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับธรรมะ หรือเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาที่น่ารู้น่าสนใจมาตั้งเป็นคำศัพท์ไว้ด้วย เช่นคำว่า ทำวัตร สวดมนต์ การนั่งสมาธิ ฝันบูชาข้าวพระ ซึ่งเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้ทรงอธิบายไว้อย่างน่ารู้ยิ่ง

*ธรรมาภิธาน*นี้ จัดทำขึ้นและจัดพิมพ์ครั้งแรกในการทรงบำเพ็ญพระกุศลคล้ายวันประสูติ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๕๒ เป็นหนังสือเล่มเดียว ขนาด ๘๐๐ หน้าเศษ

ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ ได้แก้ไขและเพิ่มเติมเนื้อหาให้ครบถ้วนยิ่งขึ้น จึงจัดพิมพ์เป็น ๓ เล่ม เป็นหนังสือรวม ๑,๘๘๙ หน้า ประกอบด้วยคำศัพท์จำนวน ๒,๖๒๗ คำ นับเป็นการพิมพ์ครั้งที่ ๓

นิทัศนธรรม

สมาธินั้นต่างกับวิธีสะกดจิต วิธีสะกดจิตนั้นผู้ถูกสะกดไม่ค่อยจะมีความรู้สึกเป็นตัวเป็นตนเอง ส่วนสมาธิของพระพุทธเจ้าต้องการให้มีความรู้ตัวบริบูรณ์ รวมจิตเข้าเป็นสมาธิมากเท่าใด ก็ต้องมีตัวรู้ซึ่งเป็นทั้งตัวสติ เป็นทั้งตัวสัมปชัญญะรวมกันอยู่มากเท่านั้น

(ญาณสังวรธรรม ๓/๑๒๕๔)

ตัวเราที่เข้าใจกันว่า มีอยู่เป็นอยู่ด้วยกันนี้ ถ้าจะให้ชี้ว่าอยู่ที่ไหนก็จะชี้ไม่ถูก เพราะฉะนั้น เมื่อชี้ไม่พบ ตัวเรานี้จึงเป็นเพียงอุปาทาน ได้แก่ ความยึดถือ ยึดถือขึ้นว่าเป็นเรา ความยึดถืออันนี้หากยึดถือแคบหรือกว้างใหญ่โตออกไปเท่าไร เราก็แคบกว้างใหญ่โตออกไปเท่านั้น

(ญาณสังวรธรรม ๓/๑๒๕๘)

สังเวช โดยตรงคือความรู้ซาบซึ้งอยู่ในสัจจะคือความจริง คือความที่ต้องเป็นทุกข์ เพราะเกิดแก่เจ็บตาย เพราะอบาย ใจก็สลด คือลดความติดใจเพลิดเพลินในกามลง และน้อมใจมาปฏิบัติในสมาธิปัญญา

(ญาณสังวรธรรม ๑/๑๔๑)

พระพุทธศาสนานั้น ที่เป็นพระพุทธศาสนาล้วน ๆ ไม่มีพิธี พิธีต่าง ๆ นั้นได้มาจากศาสนาพราหมณ์ และพวกการปฏิบัติบางอย่างเกี่ยวแก่วิญญาณของบรรพบุรุษเป็นต้น ก็มาจากขนบธรรมเนียมเก่า ๆ ที่นับถือกันมาแต่ดึกดำบรรพ์ ก็สืบเป็นสันดานมาและมีอย่างอื่นผสมเข้ามาบ้าง

(ญาณสังวรธรรม ๒/๑๑๙๘)

เล่ม ๔ - ๕
๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า (๗๖๖ หน้า)

เป็นการนำเสนอพุทธประวัติแนวใหม่ นำเสนอพุทธประวัติตามที่ปรากฏหลักฐานในคัมภีร์ไปตามลำดับปีหรือลำดับพรรษาว่า ปีใดพระพุทธเจ้าทรงจำพรรษา ณ ที่ใด ได้ทรงบำเพ็ญพุทธกิจอย่างไรบ้าง เกิดเหตุการณ์สำคัญเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาอย่างไรบ้าง เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้ทรงรวบรวมหลักฐานเกี่ยวกับพุทธประวัติและพุทธจริยาจากพระไตรปิฎกและคัมภีร์ต่าง ๆ มาประมวลเข้าด้วยกัน แล้วเรียบเรียงขึ้นเป็นเรื่องราวพุทธประวัติในพรรษานั้น ๆ ข้อมูลที่ทรงรวบรวมมานั้น มิได้จำกัดเฉพาะจากพระไตรปิฎกและคัมภีร์อรรถกถาฎีกาเท่านั้น แต่รวมไปถึงตำราภาษาต่างประเทศทั้งฝ่ายเถรวาทและมหายานด้วย ฉะนั้นเรื่องราวที่ปรากฏในพระนิพนธ์เรื่อง *๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้านี้* จึงมีหลากหลายไม่จำเพาะพุทธประวัติเท่านั้น

พระนิพนธ์เรื่องนี้ จึงมีลักษณะเป็นการอธิบายคำสอนและเรื่องราวของพระพุทธศาสนา โดยมีพุทธประวัติเป็นโครงเรื่อง หรือเป็นแกนของเรื่อง ฉะนั้น ในพระนิพนธ์เรื่องนี้ จึงให้ความรู้ทั้งพุทธประวัติ ธรรมะหรือคำสอนของพระพุทธเจ้า ประวัติบุคคล สถานที่ และเหตุการณ์เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในเวลานั้น ๆ รวมถึงธรรมเนียมประเพณีเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาที่เกิดขึ้นเป็นลำดับมาด้วย ทั้งฝ่ายเถรวาทและฝ่ายมหายาน

พระนิพนธ์เรื่อง *๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้านี้* เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงเริ่มนิพนธ์ด้วยการนำเรื่องราวที่ทรงค้นคว้ามาบรรยายเป็นคำสอนในการอบรมพระใหม่ วัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ แล้วจึงได้ถอดคำบรรยายเป็นหนังสือลงพิมพ์เผยแพร่ในนิตยสารศรีสัปดาห์ ในปี พ.ศ. ๒๕๐๔ เป็นครั้งแรก

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้ทรงบรรยายเรื่อง ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า ในการอบรมพระใหม่ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๔ ต่อเนื่องมาจนถึง พ.ศ. ๒๕๑๐ รวมเป็นเรื่องราวพุทธประวัติได้ ๙ พรรษา แล้วทรงหยุดการบรรยายเรื่องนี้ไประยะหนึ่ง เพราะไม่ทรงมีเวลาที่จะค้นคว้ารวบรวมข้อมูล กระทั่ง พ.ศ. ๒๕๓๑ จึงได้ทรงนำเรื่อง ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้ามาบรรยายในการสอนพระใหม่ต่อ และเรื่อยมาจนถึง พ.ศ. ๒๕๓๓ รวมเป็นเรื่องราวพุทธประวัติได้อีก ๓ พรรษา รวมกับของเดิมเป็น ๑๒ พรรษา จากนั้น เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ไม่ทรงมีเวลาที่จะค้นคว้าและบรรยายต่อ

จึงเป็นอันว่า เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงนิพนธ์เรื่อง *๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า* ได้เพียง ๑๒ พรรษาเท่านั้น ดังที่จัดพิมพ์ในครั้งนี้เป็นหนังสือ ๒ เล่ม รวม ๗๖๖ หน้า

นิทัศนธรรม

การปฏิบัติของคนที่ยุ่งเหยิงกันอยู่ ก็เพราะเหตุว่าปฏิบัติไม่ถูกหน้าที่ ยกเฉพาะอริยสัจจ์ ๔ นี้ หน้าที่ที่ควรจะปฏิบัติในทุกข์ก็คือกำหนดให้รู้เท่านั้นว่าเป็นทุกข์ หน้าที่ที่ควรจะปฏิบัติในสมุทัย ก็คือละ ดั่งกล่าวแล้ว แต่คนเราไปปฏิบัติสับกัน ดั่งเช่นคนที่มีความทุกข์โศกอย่างหนัก เพราะปรารถนาไม่ได้สมหวัง เป็นคนจนทางเข้า บางทีก็ทำอัตวินิบาตกรรมตัวเอง นี้เรียกว่า ทำผิดหน้าที่ของธรรม เพราะว่าร่างกายของตัวเองที่ตัวเองฆ่าเสียนั้น จัดเข้าในทุกขสัจจะ คืออยู่ในหมวดทุกข์ ที่ท่านว่าต้องแก่ต้องเจ็บ ต้องตาย ดั่งที่แสดงแล้ว เกี่ยวแก่ร่างกายนี้ พระพุทธเจ้าท่านสอนให้กำหนดรู้เท่านั้น ว่าเป็นทุกข์ ไม่ได้สอนให้ละคือฆ่าตัวเองลงไป สิ่งที่ท่านสอนให้ฆ่านั้นคือสมุทัยต่างหาก ได้แก่ตัณหาที่เป็นตัวเหตุอันมีอยู่ในใจของตัว หรือพูดรวม ๆ ว่า กิเลสเป็นความปรารถนาอยากได้ต่าง ๆ หรือว่าจะพูดอย่างกว้าง ๆ ว่า โลภ โกรธ หลงก็ได้ ตัวสมุทัยท่านสอนให้ละ เมื่อจะฆ่าก็ต้องฆ่าสมุทัย ไม่ใช่ฆ่าร่างกาย

(ญาณสังวรธรรม ๔/๒๕)

ในเมืองไทยมีนิยมถือเป็นประเพณีว่าจะต้องอาราธนาก่อน พระจึงจะให้สรณคมน์และศีล สวดพระปริตร แสดงพระธรรมเทศนา แสดงว่าพระพุทธศาสนาไม่บังคับบนใจใครให้นับถือปฏิบัติ ใครมีศรัทธาเลื่อมใสประสงค์สรณคมน์และศีลก็ดี พระปริตรก็ดี ธรรมเทศนาก็ดี ก็ต้องมาอาราธนา ยังไม่อาราธนาพระก็ยังไม่ให้ไม่แสดง เวลาทำพิธีก็เป็นการสะดวก เพราะการอาราธนาก็หมายความว่าเริ่มพิธีขึ้นแล้ว ได้เตรียมการต่าง ๆ เสร็จพร้อมที่จะรับศีลกันได้ และได้ถือเป็นประเพณีอีกว่า ก่อนที่จะทำกุศลอะไร ขอสรณคมน์และศีลกันก่อนเสมอ เป็นประเพณีดีอยู่ เพราะชักนำให้เข้าหาพระรัตนตรัยและศีลก่อน แต่ก็มักถือเป็นสักแต่ว่าทำไปเป็นพิธีเสียโดยมาก คือไม่ได้คิดรับจริง ถ้าอย่างนี้ก็ได้เพียงเปลือกคือพิธีเท่านั้น ผู้ที่ตั้งใจรับจริงนั้นแหละ จึงจะเข้าถึงสาระของพิธี ได้ประโยชน์จากประเพณีที่ดีอยู่แล้วนี้

(ญาณสังวรธรรม ๔/๓๓๙)

เรื่องชาดกเป็นเรื่องเก่าก่อนพุทธกาล แสดงว่าเรื่องนาคกับมนุษย์สัมพันธ์เกี่ยวดองกัน ได้มีเล่ามาแต่ดึกดำบรรพ์ ติดเข้ามาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา และยังติดเข้ามาในตำนานโบราณของไทย ตลอดถึงประเทศใกล้เคียง ประวัติของพระเจ้าแผ่นดินหลายพระองค์มีเล่าว่า มีพระมารดาเป็นนางนาค ทำนองเดียวกับเรื่องในชาดกนี้ (ในอินเดียบัดนี้ก็ยังมีคนเผ่านาค มักเข้าใจกันในบัดนี้ว่า เรื่องนาคที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับคนดั่งเรื่องนาคที่ว่าจำแลงมาบวชก็น่าจะเป็นคนเผ่านี้ เพราะยังมีความเป็นอยู่แบบคนป่าผิดจากมนุษย์ที่เจริญทั่วไป จึงยังไม่ยอมรับให้เป็นมนุษย์)

(ญาณสังวรธรรม ๔/๓๒๐)

เทวดามีอายุยืนนาน คติภายนอกพระพุทธศาสนาว่า เป็นผู้ไม่ตาย จึงเรียกว่า อมร (ผู้ไม่ตาย) ก็มีแต่คติทางพระพุทธศาสนาว่า มีอายุยืนมากเท่านั้น เพราะมีหลักธรรมอยู่ว่า เมื่อมีเกิดก็ต้องมีตาย จึงไม่รับรองเทวดามารพรหมทั้งสิ้นว่าเป็นอมร คือ ผู้ไม่ตาย เมื่อเทียบระยะเวลาของมนุษย์กับสวรรค์ ชั่วชีวิตของมนุษย์ที่กำหนด ๑๐๐ ปี เท่ากับครู่เดียวของสวรรค์เท่านั้น เรื่องในอรรถกถานี้ ท่านเล่าให้มองเห็นว่าครู่เดียวจริง ๆ ชาติหนึ่งของมนุษย์ยังไม่เท่าเวลาชมสวนของเทวดาครั้งหนึ่ง ท่านเล่าเรื่องในตอนท้ายให้เทวดาสังเวชมนุษย์ว่าประมาท แม้จะไม่ตรงประเด็นกับความในพระธรรมบทนัก ก็ชวนให้เห็นว่าประมาทกันอยู่จริง เพราะทำให้เห็นชัดว่าชีวิตนี้น้อยนักเหมือนอย่างครู่เดียว จะแสดงอย่างไรให้เห็นชัด จึงเล่าเรื่องในสวรรค์ เป็นเรื่องเทียบที่ทำให้เห็นชัดได้ทันทีว่าน้อยนิดเดียว นำใจให้เกิดสังเวชเกิดความไม่ประมาทขึ้นได้เร็วเป็นอันว่าท่านสอนได้ผล

(ญาณสังวรธรรม ๔/๓๓๖)

เฉพาะในสายเถรวาทนั้น คติเรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์และพระโพธิสัตว์จะเกิดขึ้นตั้งแต่เมื่อไร ยากที่จะทราบได้ แต่ถ้าสมมติว่าเกิดขึ้นภายหลัง เพื่อมิให้ด้อยน้อยหน้ากว่าฝ่ายมหายาน แต่ก็ยังรักษาหลักเดิม คือแสดงพระพุทธเจ้าในมนุษย์ซึ่งอุบัติขึ้นในกัปต่าง ๆ แต่ไม่บังเกิดขึ้นในคราวเดียวกัน ๒ พระองค์ เมื่อศาสนาของพระองค์หนึ่งเสื่อมสูญไปสิ้นแล้ว ถึงยุคสมัยจึงจะเกิดขึ้นอีกพระองค์หนึ่ง และธรรม

ของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ที่แสดงสั่งสอน เช่น อริยสัจจ์ ก็เป็นอย่างเดียวกัน ไม่มีแตกต่างกัน ส่วนพระโพธิสัตว์ก็ใช้จำกัดเฉพาะผู้ที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง ๆ เท่านั้น และมีหลักเกณฑ์ดังกล่าวแล้วในเรื่อง สุเมธดาบส แต่ก็มีแสดงว่าอาจสำเร็จได้ หากแต่ไม่ยอมสำเร็จ เพราะปรารถนาพุทธภูมิเพื่อจะช่วยโลก คล้ายกับความต้องการเป็นพระโพธิสัตว์ในฝ่ายมหายาน

(ญาณสังวรธรรม ๔/๑๙๘)

เล่ม ๖
ศึกษาพระพุทธศาสนาจากพระสูตร (๔๔๘ หน้า)

พระนิพนธ์เรื่องนี้ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้ทรงนำพระสูตรที่สำคัญบางพระสูตรมาอธิบายให้เข้าใจเนื้อหาและความหมายของคำสอนของพระพุทธศาสนาที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรนั้น ๆ พร้อมทั้งทรงวิเคราะห์และตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับคำสอนบางเรื่อง หรือคำศัพท์บางคำที่พระพุทธเจ้าทรงใช้และทรงสอนในพระสูตรนั้น ๆ ด้วย เป็นการแสดงให้เห็นว่า การที่จะเข้าใจคำสอนของพระพุทธศาสนาได้ดีนั้นควรจะสังเกตศึกษาพุทธวิธีการสอนด้วย และพุทธวิธีการสอนดังกล่าวก็จะพบเห็นได้ในพระสูตรต่าง ๆ นั้นเอง

ฉะนั้น *การศึกษาพระพุทธศาสนาจากพระสูตร* จึงช่วยให้เราเข้าใจพระพุทธศาสนาได้หลายมิติ ทั้งในด้านเนื้อหา ความหมาย และวิธีการสอน

พระนิพนธ์เรื่อง *ศึกษาพระพุทธศาสนาจากพระสูตร* จึงเท่ากับเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้ทรงนำพระสูตรบางพระสูตรมาศึกษาให้เราดูเป็นตัวอย่าง และทรงบอกให้เราทราบว่า การศึกษาพระพุทธศาสนาเพื่อให้ได้ความรู้ความเข้าใจอย่างแท้จริงนั้นควรศึกษาอย่างไร ควรทำความเข้าใจอย่างไร มีข้อน่าสังเกตพิจารณาอย่างไรบ้าง การอ่านพระสูตรนั้นไม่ควรอ่านเพียงแต่ผ่าน ๆ ไป เพราะการสอนของพระพุทธเจ้าแต่ละครั้งแต่ละเรื่อง ดังที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรต่าง ๆ นั้น ทรงมีวิธีการและเป้าหมายอย่างถูกต้องเหมาะสมเสมอ

พระนิพนธ์เรื่องนี้ ก็เกิดจากการทรงบรรยายอบรมหรือสอนพระใหม่ ในปี พ.ศ. ๒๕๓๑ และ พ.ศ. ๒๕๓๒ ต่อเนื่องกัน รวมพระสูตรที่ทรงนำมาศึกษา ๘๓ พระสูตร สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้ทรงพระกรุณาโปรดให้พิมพ์พระราชทานถวาย ในการบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระชนมายุ ๙๖ พรรษา เจ้าพระคุณสมเด็จฯ เมื่อ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๕๒ เป็นครั้งแรก และพิมพ์ในครั้งนี้ เป็นครั้งที่ ๒ เป็นหนังสือ ๔๔๘ หน้า

นิทัศนธรรม

ศึกษาพระพุทธศาสนาจากพระสูตรนั้น ก็คือจะแสดงพระสูตรอันหมายถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าโดยตรง และนำมาอธิบายให้เข้าใจ พระสูตรที่นำมาแสดงนั้นเลือกเอาจำเพาะพระสูตรที่ควรนำมาแสดง และเมื่อเข้าใจก็จะได้ความรู้จักพระศาสนาจากพระสูตรนั้น และเมื่อเข้าใจพระพุทธศาสนาได้แจ่มแจ้งจากพระสูตรนั้น ๆ ก็ย่อมจะทำให้เข้าใจพระพุทธศาสนาได้ทั้งหมด เพราะว่า คำสอนคำสั่งของพระพุทธเจ้าทั้งหมดนั้น น้อมนำไปสู่นิพพานคือความดับกิเลสและกองทุกข์ด้วยกันทั้งนั้น เรียกตามภาษาที่แปลจากบาลีว่า “เอียงเทลุ่มลาดไปสู่นิพพานด้วยกันทั้งนั้น”

(ญาณสังวรธรรม ๖/๘)

คำว่า พระสูตร นั้น หมายถึงธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสอนแก่บุคคลใดบุคคลหนึ่งในที่ใดที่หนึ่ง ที่ท่านพระคันถรจนาจารย์ คือพระอาจารย์ผู้รจนาพระคัมภีร์ ได้แสดงไว้หรือได้รจนาไว้ ตั้งแต่ปฐมสังคายนาคือสังคายนาครั้งแรก ท่านนำมาร้อยกรองไว้เป็นเรื่อง ๆ ไป ก็เรียกพระสูตรหนึ่ง ๆ ในพระไตรปิฎกที่แบ่งเป็น พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก พระอภิธรรมปิฎก พระวินัยปิฎกนั้นก็เรียกว่า พระสูตรได้ ดั่งที่สวดปาติโมกข์กันอยู่ทุก ๑๕ วัน ก็ยังแสดงไว้ข้างท้ายว่า มาในพระสูตรหรือมีพระสูตรเป็นที่มา นับเนื่องในพระสูตร ในพระสุตตันตปิฎกนั้นก็เป็นหมวดแห่งพระสูตรที่ใช้เรียกกันอยู่ จัดเป็นพระสูตรยาว พระสูตรปานกลาง และพระสูตรที่สั้น ที่เป็นเบ็ดเตล็ดทั้งหลาย ในพระอภิธรรมปิฎกนั้น ท่านพระอาจารย์ก็จัดเข้าว่ารวมอยู่ในพระสูตรด้วยเหมือนกัน คำว่า พระสูตร นี้จึงเป็นคำกลาง ๆ แต่เป็นคำเฉพาะก็ได้ เช่นเมื่อแบ่งเป็น ๓ ปิฎก วินัยปิฎกคือพระวินัย สุตตันตปิฎกคือพระสูตร อภิธรรมปิฎกคือพระอภิธรรม

(ญาณสังวรธรรม ๖/๗)

การบวชนั้นมีตั้งแต่เก่าก่อนพุทธกาล เรียกเป็นภาษาบาลีว่า บรรพชา เรามาแปลเป็นไทย เก็บเอาคำว่า บรรพชา มาย่อเข้าเป็นบวช และการบรรพชาหรือการบวชนี้ ทีแรกก็เป็นคำกลาง ๆ บวชทั่ว ๆ ไปเรียกว่า บรรพชาหรือบวชทั้งนั้น เป็นธรรมเนียมที่ปฏิบัติกันมาตั้งแต่เก่าก่อนพุทธกาล ดังเช่นออกบวชเป็นฤษี อยู่ในป่า มีลัทธิการถือปฏิบัติมาต่าง ๆ กันและมุ่งผลต่าง ๆ กัน แต่ว่าผลที่มุ่งนั้น ต่างก็มุ่งให้ได้ผลที่ยิ่งไปกว่าการครองชีพเป็นคฤหัสถ์จะพึงทำได้ เป็นผลที่ต้องการในปัจจุบันบ้าง ในภายหน้าบ้าง เพราะฉะนั้น เมื่อมุ่งผลที่สูงเช่นนั้น จึงต้องออกจากบ้านเรือนมาอยู่ในป่าในเขา ไม่มีบ้านไม่มีเรือนของตน และปฏิบัติตามที่เชื่อถือ ซึ่งมีคณะนักบวชดังกล่าวนี้มากมายหลายลัทธิปฏิบัติ ในอินเดียบัดนี้ก็ยังมีลัทธิปฏิบัติมาก และเมื่อออกบวช แม้ว่าจะมีลัทธิปฏิบัติที่ต่างกัน แต่ก็มีคล้าย ๆ กันอยู่ คือว่าเป็นผู้ไม่มีบ้านเรือน จึงเรียกผู้บวชว่า อนาคาริยะ ผู้ไม่มีบ้านเรือน

(ญาณสังวรธรรม ๖/๑)

ในบทที่เราสวดนี้มีว่า รูปเป็นต้นไม่เที่ยง รูปเป็นต้นไม่ใช่ตน แต่ไม่มีคำว่า รูปเป็นทุกข์ อันเป็นข้อที่ ๒ ในไตรลักษณ์ นี้อันหนึ่ง อีกอันหนึ่ง สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา ธรรมทั้งปวงไม่ใช่ตน ดั่งนี้ อีกอันหนึ่ง เป็นข้อที่เราควรทราบว่า

๑. ทำไมในที่นี้จึงแสดงไว้เพียงลักษณะ ๒

๒. ทำไมจึงแสดงไว้ว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ทำไมจึงไม่ว่าสังขารทั้งปวงเป็นอนัตตา

(ญาณสังวรธรรม ๖/๙๔)

เล่ม ๗
ลักษณะและคำสอนสำคัญของพระพุทธศาสนา (๖๕๕ หน้า)

รวมพระนิพนธ์ ๓ เรื่อง คือ *หลักพระพุทธศาสนา หลักธรรมสำคัญของพระพุทธศาสนา* และ *ลักษณะพระพุทธศาสนา*

เรื่อง*หลักพระพุทธศาสนา* เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงเรียบเรียงเป็นกัณฑ์เทศน์สำหรับเทศน์สอนนักเรียนนักศึกษา ณ สำนักงานนิตยสารศรีสัปดาห์ ระหว่าง พ.ศ. ๒๕๐๒ ถึง พ.ศ. ๒๕๐๔ เป็นการแสดงเรื่องพระพุทธศาสนาที่ควรรู้เป็นเบื้องต้น เริ่มแต่เรื่องพุทธประวัติ พระรัตนตรัย ความหมายของศาสนา การถึงสรณะ เบญจศีล เบญจธรรม เรื่องกรรม ไตรสิกขา อริยสัจสี่ ประโยชน์ ๓ ขั้น และโอวาทปาติโมกข์

เรื่อง*หลักธรรมสำคัญของพระพุทธศาสนา* เป็นธรรมบรรยายที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงอบรมหรือสอนพระใหม่ในปี พ.ศ. ๒๕๑๘ ว่าด้วยคำสอนที่เป็นหลักสำคัญในพระพุทธศาสนาคือ เรื่องไตรลักษณ์ อริยสัจสี่ นิพพาน สังสารวัฏ ปฏิจจสมุปบาท เพราะฉะนั้น พระนิพนธ์เรื่องนี้จึงเสมือนเป็นส่วนขยายความของพระนิพนธ์เรื่องแรก คือ หลักพระพุทธศาสนา ในส่วนที่เป็นหลักธรรมสำคัญให้ละเอียดขึ้น

เรื่อง*ลักษณะพระพุทธศาสนา* ก็เป็นธรรมบรรยายที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงอบรมหรือสอนพระใหม่ในปี พ.ศ. ๒๕๒๖ ว่าด้วยเรื่องหลักธรรมหรือคำสอนที่เป็นลักษณะสำคัญของพระพุทธศาสนาหรือเป็นหลักธรรมที่ทำให้พระพุทธศาสนามีลักษณะแตกต่างไปจากศาสนาอื่น อันได้แก่ เรื่องความจริง ความดี ความงาม อัพยากตปัญหา อริยสัจสี่ พระรัตนตรัย เรื่องจิต สังสารวัฏ สังขตธรรม อสังขตธรรม ไตรลักษณ์ กิเลส บารมี จิตตภาวนา โลกุตตรธรรม

พระนิพนธ์เรื่องนี้ จึงเป็นการประมวลหลักธรรมหรือคำสอนที่เป็นลักษณะสำคัญหรือลักษณะเฉพาะของพระพุทธศาสนา ที่ชาวพุทธควรศึกษาให้รู้จักและเข้าใจ

กล่าวได้ว่า พระนิพนธ์เรื่อง*ลักษณะและคำสอนสำคัญของพระพุทธศาสนา*นี้ เป็นหนังสือที่เหมาะแก่การใช้เป็นคู่มือศึกษาพระพุทธศาสนา ตั้งแต่ขั้นต้นจนถึงขั้นสูง สำหรับคนทั่วไปได้เป็นอย่างดี

พระนิพนธ์ทั้ง ๓ เรื่องที่รวมพิมพ์ในเล่มนี้ แต่ละเรื่องเคยพิมพ์เผยแพร่มาแล้วหลายครั้ง แต่รวมพิมพ์เป็นเล่มเดียวกันในครั้งนี้เป็นครั้งแรก เป็นหนังสือ ๖๕๕ หน้า

นิทัศนธรรม

ปฏิปทาของพระพุทธเจ้าแม้ตั้งแต่ตรัสรู้จนถึงนิพพาน เป็นเนติที่พึงนำไปปฏิบัติตามได้เป็นอันมาก เป็นต้นว่า ควรมีกรุณาช่วยเปลื้องทุกข์แก่ผู้อื่นตามที่สามารถ ควรฉลาดในอุบายคือวิธีการที่จะทำให้สำเร็จประโยชน์ ควรปฏิบัติหน้าที่ให้สมบูรณ์ ควรตั้งใจว่าจะทำอะไรให้ได้สักเท่าไรในวิสัยของตนแล้วทำให้สำเร็จ ข้อสำคัญคือควรทำความไม่ประมาทอยู่เสมอ

(ญาณสังวรธรรม ๗/๑๐)

พระธรรมเป็นสมบัติสำหรับประดับใจให้งดงาม บำรุงใจให้วัฒนะ (เจริญ) ทำให้คนเป็นคนโดยสมบูรณ์ ให้เป็นกัลยาณชน (คนงาม) ให้เป็นอารยชน (คนเจริญคนประเสริฐ) และให้อยู่เป็นสุขสงบ ถ้าเทียบอย่างสมบัติภายนอกก็เทียบได้กับโภคสมบัติเครื่องบำรุงร่างกายและชีวิตให้เจริญเติบโต ให้ดำรงอยู่ และอาภรณ์สมบัติ เครื่องประดับตบแต่งร่างกายให้งดงาม

(ญาณสังวรธรรม ๗/๑๒)

พระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้าล้วนเป็นผู้ที่ได้คิดแล้ว เพราะได้รับแสงพระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงสั่งสอน บางท่านได้คิดเร็ว บางท่านได้คิดไม่เร็วไม่ช้านัก บางท่านได้คิดช้าไปหน่อย แต่ก็ยังได้คิดและกลับตัวได้ทันก่อนที่จะเหลือแก้ จึงเป็นดอกบัวที่ชูดอกขึ้นมาบานเหนือน้ำได้ด้วยปัญญา ที่ทำให้ได้คิดเพราะกระทบแสงพระธรรม สมดังพุทธภาษิตว่า “อติโรจติ ปญฺญาย สมฺมาสมฺพุทฺธสาวโก สาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าย่อมรุ่งเรืองล่วงพวกปุถุชนคนบอด ด้วยปัญญา”

(ญาณสังวรธรรม ๗/๒๘)

หากจะมีปัญหาถามว่า ศึกษาพระพุทธศาสนาเพื่ออะไร ผู้ตอบก็คงจะได้ตอบต่าง ๆ กันตามที่แต่ละบุคคลได้ศึกษาปฏิบัติพินิจพิจารณา และการตอบนั้นอาจจะอ้างข้อธรรมข้อใดขอหนึ่งหรือหมวดใดหมวดหนึ่งก็ได้ อาจจะพินิจพิจารณาประมวลความเอาเองก็ได้ ได้มีคำตอบอันหนึ่งซึ่งจะนำมาแสดงในวันนี้ อันเป็นคำตอบของผู้ที่ได้

ศึกษาปฏิบัติพินิจพิจารณาพระพุทธศาสนามาเป็นอย่างดียิ่ง ท่านได้ให้คำตอบไว้ว่า ศึกษาพระพุทธศาสนาเพื่อความจริง ความดี และความงาม

(ญาณสังวรธรรม ๗/๔๓๖)

ปริยัติศาสนา ศาสนาคือพระปริยัติ อันหมายถึงพระธรรมวินัยหรือพระไตรปิฎก ที่พึงเล่าเรียนศึกษากัน

ปฏิบัติศาสนา ศาสนาได้แก่การปฏิบัติ คือการปฏิบัติพระธรรมวินัย ทางกาย ทางวาจา ทางใจ

และปฏิเวธศาสนา ศาสนาคือการรู้แจ้งแทงตลอด อันหมายถึงผลการปฏิบัติ ตามพระธรรมวินัยตั้งแต่เบื้องต้น จนถึงความรู้แจ้งแทงตลอดในมรรค ผล นิพพาน

จึงรวมศาสนาเบ็ดเสร็จเป็น ๓ นี้คือพระพุทธศาสนา หากจะเทียบด้วยต้นไม้ พระพุทธศาสนานั้นก็เปรียบเหมือนอย่างต้นไม้ทั้งต้น ปริยัติศาสนานั้นเปรียบเหมือน ราก ปฏิบัติศาสนานั้นเปรียบเหมือนต้นพร้อมทั้งแก่น กิ่ง ใบทั้งหมด ปฏิเวธศาสนา นั้นเปรียบเหมือนผลของต้นไม้ รวมทั้งหมดก็เป็นต้นไม้ทั้งต้น คือ ปริยัติศาสนา ปฏิบัติศาสนา และปฏิเวธศาสนา นี้คือพระพุทธศาสนา

(ญาณสังวรธรรม ๗/๒๘๙)

พระพุทธศาสนาที่นับถือปฏิบัติกันในเมืองไทยเรานี้ จึงไม่มีเลยที่จะเป็นเหตุ ทำให้ประเทศชาติวิบัติเสียหาย มีแต่ที่จะสนับสนุนให้บังเกิดความตั้งอยู่มั่นคงและมี ความเจริญขึ้น ดังเมื่อจะย้อนดูถึงในอดีตในบางคราวที่ประเทศชาติบ้านเมืองประสบ ความวิบัติเสียหาย เมื่อพิจารณาตามตำนานแล้วก็จะเห็นได้ว่าเพราะผู้ปกครอง เพราะ ผู้มีส่วนในการรักษาประเทศชาติทั้งหลายพากันอ่อนแอ หมกมุ่นมัวเมาอยู่ในความสุข ที่เป็นเครื่องยั่วยวนทั้งหลาย แตกความสามัคคีกัน เหตุเหล่านั้นล้วนแต่มิได้ปฏิบัติตาม คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งนั้น คือว่า ย่อหย่อนในการปฏิบัติตามพระธรรมคำสั่ง สอนด้วย เมื่อเป็นดั่งนี้ จึงเป็นเหตุให้บังเกิดความวิบัติเสียหายตั้งแต่ส่วนย่อยจนถึง ส่วนใหญ่

(ญาณสังวรธรรม ๗/๒๗๕)

เล่ม ๘
สัมมาทิฏฐิ (๓๔๐ หน้า)

พระนิพนธ์เรื่องนี้เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงนำเอาพระสูตรชื่อ สัมมาทิฏฐิสูตร ซึ่งเป็นคำอธิบายของพระสารีบุตรมาอธิบายขยายความให้คนทั่วไปสามารถศึกษาทำความเข้าใจได้สะดวกขึ้นว่า คำว่า สัมมาทิฏฐิ ซึ่งแปลว่า ความเห็นชอบในพระพุทธศาสนานั้น หมายถึงอะไร มีขอบเขตกว้างขวางแค่ไหน

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงนำพระสูตรนี้มาบรรยายอบรมหรือสอนพระใหม่ เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๒๗ และ พ.ศ. ๒๕๒๘ รวมเป็นธรรมบรรยาย ๔๒ ครั้ง ต่อมาได้มีการถอดเสียงธรรมบรรยายนี้ออกเป็นหนังสือแล้วพิมพ์เผยแพร่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระราชดำริเกี่ยวกับธรรมบรรยาย เรื่องสัมมาทิฏฐิ นี้ว่า

๑. เป็นธรรมเทศนาที่แสดงข้อธรรมสำคัญอันเป็นแก่นคำสอนของพระพุทธศาสนา

๒. แสดงให้ประจักษ์ถึงปรีชาญาณอันกว้างขวางล้ำลึกของพระสารีบุตรเถระในการอธิบายธรรมะ

๓. สมเด็จพระญาณสังวร (สุวัฒนมหาเถระ) ได้นำพระเถราธิบายแห่งพระอัครสาวกองค์นั้นมาอธิบายถ่ายทอดเพิ่มเติมให้พอเหมาะแก่ความรู้ความคิดของคนในยุคปัจจุบัน

ด้วยพระราชดำริดังกล่าว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์พระนิพนธ์เรื่องนี้ สำหรับพระราชทานในงานฉลองพระชนมายุ ๖ รอบ ของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ เมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๒๘ ในชื่อว่า *สัมมาทิฏฐิ ตามพระเถราธิบายของท่านพระสารีบุตรเถระ* นับเป็นการพิมพ์ครั้งแรก

ครั้นต่อมา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชปรารภกับเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ว่า หนังสือ *สัมมาทิฏฐิ* ฉบับพิมพ์ครั้งแรกนั้น ยังมีที่บกพร่องอยู่หลายแห่ง และได้ทรงพระราชวิริยะอุตสาหะตรวจทานต้นฉบับเรื่องสัมมาทิฏฐินั้นใหม่ตลอดเรื่องด้วยพระองค์เอง แล้วพระราชทานต้นฉบับนั้นมายังเจ้าพระคุณสมเด็จฯ เพื่อจัดพิมพ์ขึ้นใหม่อีกครั้งหนึ่ง พร้อมทั้งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระราชทรัพย์สำหรับการพิมพ์ครั้งนี้ด้วย ซึ่งนับเป็นการพิมพ์ครั้งที่ ๒ และต่อจากนั้นก็มีการพิมพ์เผยแพร่อีกหลายครั้ง

เพราะฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า พระนิพนธ์เรื่อง *สัมมาทิฏฐิ* เป็นชุดคำสอนที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริถึงความสำคัญ และทรงมีพระราชวิริยะอุตสาหะจัดทำต้นฉบับให้ถูกต้องสมบูรณ์ แล้วพระราชทานให้เป็นหนังสือสำหรับใช้ศึกษาคำสอนสำคัญของพระพุทธศาสนาแก่ประชาชนทั่วไป

ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ ก็ได้พิมพ์ตามต้นฉบับที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานมาดังกล่าว เป็นหนังสือจำนวน ๓๔๐ หน้า

นิทัศนธรรม

คำว่า พุทธศาสนา นั้นก็แสดงอยู่แล้วว่า เป็นศาสนาทางปัญญา เพราะพระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้ก็คือทรงปัญญาตรัสรู้นั้นเอง ฉะนั้น ปัญญาจึงเป็นข้อสำคัญ และปัญญาที่มุ่งหวังก็คือสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ความเห็นตรงนี้เอง เมื่อได้ความเห็นชอบ ได้ความเห็นตรง ก็ย่อมจะได้ปสาทะ คือความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรม เป็นผู้มาสู่สัทธรรมนี้ ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่าการมาสู่สัทธรรมนี้ ก็ต้องอาศัยความเลื่อมใสที่ไม่หวั่นไหวในพระธรรม ความเลื่อมใสที่ไม่หวั่นไหวในพระธรรมก็ต้องอาศัยสัมมาทิฏฐิคือความเห็นชอบความเห็นตรงเป็นหลัก ทุกคนย่อมมีความรู้ความเห็นซึ่งเป็นตัวปัญญาที่ได้มาแต่ชาติกำเนิดเป็นมนุษย์ ซึ่งแปลอย่างหนึ่งว่า ผู้ที่มีใจสูงหรือผู้ที่มีความรู้สูง ฉะนั้น จึงสามารถที่จะรู้สัจจะคือความจริงของสิ่งทั้งหลายได้ในขั้นธรรมดาสามัญทั่วไป และเมื่อได้อบรมปัญญาที่ได้มาแต่ชาติกำเนิดอันเรียกว่าสชาติปัญญา ยิ่ง ๆ ขึ้นไปแล้ว ก็จะได้ความรู้ที่ยิ่ง ๆ ขึ้นไป ได้สัมมาทิฏฐิ คือความเห็นชอบที่ยิ่ง ๆ ขึ้นไป ได้ความเห็นตรงที่ยิ่ง ๆ ขึ้นไป

(ญาณสังวรธรรม ๘/๑-๒)

สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ก็คือรู้จักกุศลมูลเหล่านี้ ว่าทุก ๆ ข้อเป็นมูลเหตุของกุศลจริง สัมมาทิฏฐิคือความเห็นชอบดังนี้ เป็นทิฏฐิคือความเห็น เป็นทัสสนะคือความเห็น เป็นญาณะคือความรู้ หรือเป็นปัญญาคือความรู้ทั่วถึงที่จำต้องการเป็นขั้นต้นของทุก ๆ คนในโลก แต่ว่าจะได้สัมมาทิฏฐิคือความเห็นชอบดั่งนี้ได้ ก็ต้องอาศัยความที่ใช้ปัญญาที่มีอยู่เป็นพื้นในการประกอบปลูกปัญญาให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป

ด้วยการฟังการเรียน อันรวมในคำว่า สุตะ

ด้วยการคิดพินิจพิจารณา อันรวมเรียกว่า จินตา และ

ด้วยการปฏิบัติอบรมต่าง ๆ ในข้อที่พึงปฏิบัติอบรมนั้น ๆ อันเรียกว่า ภาวนา

และเมื่อได้ประกอบปฏิบัติปลูกปัญญา อบรมปัญญา เพิ่มพูนปัญญาในทางที่ถูกต้องอยู่เสมอ ก็ย่อมจะได้ปัญญาที่เป็นปัญญาถูกต้อง อันเรียกว่า สัมมัปปัญญา ได้สัมมาทิฏฐิคือความเห็นชอบดังกล่าว

(ญาณสังวรธรรม ๘/๔)

ศรัทธาและปัญญาทั้ง ๒ นี้เป็นหลัก ซึ่งทุก ๆ คนอันที่จริงก็ต้องมีอยู่ด้วยกัน ทั้งศรัทธาและทั้งปัญญา ก็เพราะว่าสิ่งใดที่รู้เห็นได้ด้วยปัญญาของตัวเอง เช่นธรรมะที่ทรงสั่งสอนเป็นเหตุผลขั้นต้นขั้นต่ำอันเป็นธรรมดาสามัญที่จะพึงบังเกิดขึ้นในปัจจุบัน ตามองเห็นได้ในบัดนี้ ก็ไม่จำต้องอาศัยศรัทธา เพราะได้ปัญญารู้เห็นได้ด้วยตัวเองแล้ว แต่ว่าข้ออันใดที่ตนยังไม่อาจจะรู้เห็นได้ ก็ต้องอาศัยศรัทธาคือความเชื่อในคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า แต่ก็ไม่ใช่เชื่อเพียงอย่างเดียว ก็ต้องใช้ปัญญาพิจารณาจับเหตุจับผล อันเรียกว่าโยนิโสมนสิการ ทำไว้ในใจ คือรับเอาคำสั่งสอนมาไว้ในใจ ตั้งต้นแต่ใส่ใจที่จะฟังที่จะอ่านกำหนดจดจำ นำมาขบเจาะคือพินิจให้มีความรู้ความเข้าใจ ลงความเห็นก็คือทำความรู้ความเข้าใจให้ถูกต้องว่าเป็นอย่างนั้นเป็นอย่างนี้ ดั่งนี้ก็เรียกว่าอาศัยศรัทธานำเพื่อจะได้ปัญญายิ่ง ๆ ขึ้นต่อไป และแม้ว่าจะชอบทางปัญญาพินิจพิจารณาให้มีความรู้ความเข้าใจด้วยตนเอง แต่แม้เช่นนั้น สิ่งที่ยังไม่รู้ไม่เห็นด้วยตนเองได้ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนเอาไว้ก็รับฟัง คือใช้ศรัทธาเชื่อไว้ก่อน ยังไม่ปฏิเสธ และก็ปฏิบัติเพื่อให้ได้ปัญญายิ่ง ๆ ขึ้นสืบต่อไป ดั่งนี้ ต้องอาศัยศรัทธาต้องอาศัยปัญญาดังกล่าว

(ญาณสังวรธรรม ๘/๒๓)

ความเห็นจึงเป็นสิ่งสำคัญมาก นำความประพฤติ ความประพฤติต่าง ๆ นั้นย่อมสืบเนื่องมาจากความเห็น เมื่อเป็นความเห็นที่ถูกต้อง ก็ประพฤติถูกต้อง เมื่อเป็นความเห็นที่ไม่ถูกต้อง ความประพฤติก็ไม่ถูกต้อง ฉะนั้น เรื่องทิฏฐิคือความเห็นจึงเป็นสิ่งสำคัญมาก และทิฏฐุปาทานความยึดถือความเห็นคือทิฏฐินี้ก็มุ่งหมายถึงยึดถือความเห็นที่ผิดต่าง ๆ นั่นแหละ เพราะฉะนั้น หากไม่ทราบในข้อนี้ดีแล้ว และปฏิบัติตามที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนอันเกี่ยวกับเรื่องความเห็นคือระมัดระวังที่จะไม่ยึดถือความเห็น

จะเป็นของโลก ของใครก็ตาม หรือของตนเองก็ตาม แต่ว่ามุ่งพิจารณาจับเหตุจับผล ถือเอาธรรมะคือความถูกต้องเป็นประมาณ จะเป็นความเห็นของตนก็ตามของผู้อื่นก็ตาม เมื่อไม่ถูกต้องคือไม่เป็นไปตามคลองธรรมดั่งนี้แล้ว ก็ไม่ยึดมั่นถือรั้นอยู่ในความเห็นนั้น แต่ว่าละเสียแก้ไขเสีย แต่ถ้าหากว่าเป็นความเห็นอันเป็นธรรมะคือถูกต้อง จึงจะปฏิบัติรับเอาความเห็นนั้น และในการที่จะพิจารณาดั่งนี้ ก็พิจารณาได้ตามเหตุผล ตามความเป็นจริง ประการหนึ่ง ก็ต้องอาศัยดูว่าเป็นตัณหาธิปไตยหรือเปล่า ถ้าเป็นตัณหาธิปไตยก็เป็นอันว่าไม่ถูกแน่ แต่ถ้าหากว่าไม่เป็นตัณหาธิปไตยก็เป็นอันว่าเป็นข้อที่รับไว้พิจารณา และก็ต้องอาศัยให้มีสตาธิปไตย มีสติเป็นใหญ่อยู่ด้วยกันพร้อมทั้งปัญญา ดั่งนี้แล้วก็จะนำให้สามารถพบความเห็นอันถูกต้อง นำการปฏิบัติอันถูกต้องให้บังเกิดได้ เป็นความสวัสดีในที่ทั้งปวง

(ญาณสังวรธรรม ๘/๘๓)

บรรดาผู้ที่ยังมีความคิดเห็นว่า ยังสามารถจะไปเฝ้าพระพุทธเจ้าได้ไปเฝ้าพระ-อรหันต์ได้ในที่นั่นที่นี่ จึงไม่ตรงกับหลักแห่งพระพุทธศาสนาที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ดั่งที่ได้กล่าวมานี่ ท่านไม่มีภพมีชาติ เป็นนั่นเป็นนี่ที่จะไปเฝ้าได้ มีทางเดียวก็คือเห็นธรรมะ ดังที่มีพุทธภาษิตตรัสไว้ว่า ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเรา ผู้ใดเห็นเรา ผู้นั้นเห็นธรรม ก็คือเห็นธรรมะด้วยปัญญา เห็นสัจจะคือความจริงด้วยปัญญา ดังที่ธรรมจักษุดวงตาเห็นธรรมได้บังเกิดแก่ท่านพระโกณฑัญญะว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับไปเป็นธรรมดา เห็นเกิดเห็นดับของสิ่งที่เกิดดับทั้งหลาย เห็นสัจจะคือความจริงดั่งนี้ชื่อว่าเห็นธรรม และเมื่อเห็นธรรมดั่งนี้ก็เห็นพระพุทธเจ้า คือย่อมรู้ย่อมเห็น ว่าพระพุทธเจ้าผู้ตรัสแสดงธรรมะข้อนี้ไว้เป็นพุทโธคือเป็นผู้ตรัสรู้จริง ดั่งนี้คือเห็นพระพุทธเจ้า เห็นพระพุทธเจ้าก็คือเห็นธรรม เห็นธรรมก็คือเห็นพระพุทธเจ้า เห็นดั่งนี้ก็คือเป็นการเห็นสัจจธรรม

(ญาณสังวรธรรม ๘/๗๗-๗๘)

เล่ม ๙
โสฬสปัญหา (แปลว่า ปัญหา ๑๖ ข้อ ๔๑๓ หน้า)

เป็นปัญหาเกี่ยวกับธรรมปฏิบัติขั้นสูง หรือธรรมปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นของมานพ ๑๖ คน ที่มาทูลถามพระพุทธเจ้า และพระพุทธองค์ก็ได้ทรงพยากรณ์หรือทรงอธิบายจนเป็นที่แจ่มชัดทุกข้อ โสฬสปัญหาจึงถือกันว่าเป็นคำสอนสำคัญเรื่องหนึ่งในพระพุทธศาสนา มีจารึกไว้ในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๕ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้ทรงนำเอาเรื่องโสฬสปัญหานั้นมาบรรยาย ในการอบรมหรือสอนกรรมฐานแก่ภิกษุสามเณรและพุทธศาสนิกชนทั่วไป เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๒๔ รวม ๔๐ ครั้ง

*โสฬสปัญหา*เป็นคำสอนที่สำคัญเรื่องหนึ่งในพระพุทธศาสนา ทั้งในด้านปริยัติหรือภาคทฤษฎี และด้านปฏิบัติ หรือวิธีการและขั้นตอนในการปฏิบัติ ฉะนั้น ในการจัดพิมพ์เรื่องโสฬสปัญหาเผยแพร่ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๐ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ จึงโปรดให้รวมพิมพ์ ธรรมบรรยายอีกบางเรื่อง ประกอบกันไว้ด้วย เพื่อจักได้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้สนใจศึกษาปฏิบัติทั้งในระดับเบื้องต้น และในระดับสูง เพราะฉะนั้นพระนิพนธ์เล่ม ๙ *โสฬสปัญหา* จึงประกอบด้วยเนื้อหา ๓ ส่วน คือ

ส่วนที่หนึ่ง *ธรรมปฏิบัติเบื้องต้น* ประกอบด้วยเรื่องหลักการทำสมาธิเบื้องต้น อธิบายเรื่องปัญญา ปัญญาสูงสุด นิวรณ์กับกรรมฐานสำหรับแก้ หลงตัวลืมตัว ศาสนาและทศพิธราชธรรม อย่างไรที่เรียกว่าการปฏิบัติธรรม

ส่วนที่สองคือ *โสฬสปัญหา* ซึ่งประกอบด้วย วัตถุกถา (เรื่องอันเป็นที่มาของปัญหานี้) คำแปลโสฬสปัญหา (จากภาษาบาลีเป็นไทย) และธรรมบรรยายเรื่องโสฬสปัญหาของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ รวม ๔๐ ครั้ง

ส่วนที่สาม *ธรรมบรรยายพิเศษ* รวม ๓ เรื่อง คือ จตุสติปัฏฐานธรรมบรรยาย (คือ คำอธิบายเรื่องสติปัฏฐาน ๔ เดิมเรียกว่า บันทึกกรรมฐาน) ธาตุวิภังคสูตรธรรมบรรยาย รวม ๗ ครั้ง และแนวปฏิบัติในโพธิปักขิยธรรม

จะเห็นได้ว่า เรื่องต่าง ๆ ที่รวมพิมพ์ในพระนิพนธ์เล่ม ๙ นี้ ล้วนเป็นธรรมบรรยายเกี่ยวกับธรรมปฏิบัติ หรือการปฏิบัติสมาธิกรรมฐานทั้งนั้น ตั้งแต่ระดับเบื้องต้นจนถึงระดับสูง

พระนิพนธ์เรื่อง*โสฬสปัญหา*นี้ มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ได้จัดพิมพ์ถวายแด่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในมหามงคลสมัยทรงเจริญพระชนมพรรษาครบ ๕ รอบ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๓๐ เป็นครั้งแรก และได้พิมพ์เผยแพร่ในโอกาสต่อมาอีกหลายครั้ง ในการพิมพ์ครั้งนี้ ได้คงเนื้อหาไว้ตามต้นฉบับเดิม เป็นหนังสือรวม ๔๑๓ หน้า

นิทัศนธรรม

ผู้ศึกษาปฏิบัติธรรม ก็พึงกำหนดความย่อของการศึกษาปฏิบัติธรรมทั้งหมดเข้าในหลักของศีล สมาธิ ปัญญา หรือพระโอวาท ๓ ข้อดังที่กล่าวมาและพระโอวาท ๓ ข้อที่กล่าวมานี้ พระพุทธเจ้าก็ตรัสไว้เองว่า เอตํ พุทฺธาน สาสนํ นี้เป็นศาสนาคือคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ที่เราเรียกว่า พุทธศาสนา ก็มาจากคำนี้ และถ้าหากจะถามว่า พระศาสนานั้นโดยย่อที่สุดสอนอย่างไร ก็ตอบได้ว่า สอนให้ไม่ทำบาปทั้งปวง ทำกุศลให้ถึงพร้อม และชำระจิตของตนให้บริสุทธิ์ผ่องใส ความย่อของพุทธศาสนาทั้งหมดก็รวมเข้าใน ๓ ข้อนี้ หรือว่ารวมเข้าใน ศีล สมาธิ ปัญญา นี้เป็นส่วนฝ่ายปฏิบัติ เพราะฉะนั้น ทุกคนพึงกำหนดให้รู้จักพุทธศาสนาโดยย่อไว้ดังนี้

(ญาณสังวรธรรม ๙/๑๙)

พระพุทธเจ้าจึงได้จับเอาธรรมชาติธรรมดาของทุก ๆ คนที่ต้องอาศัยอยู่นี้แหละมาตรัสสอนให้ทำการอบรมสิ่งที่มีอยู่แล้วนี้ ให้มีสมรรถภาพยิ่งขึ้น ให้มีพลังยิ่งขึ้น ให้สามารถที่จะปฏิบัติทำความเป็นปกติเรียบร้อยดีงามของกาย วาจา ใจ ในกรรมที่พึงทำทั้งหลาย ให้สามารถเว้นจากกรรมที่ชั่วที่ผิดให้ดียิ่งขึ้น ดียิ่งขึ้น ดั่งนี้คือศีลที่พระพุทธเจ้าตรัสสอน ตั้งต้นแต่ศีล ๕ ศีล ๘ และศีลที่สูงขึ้นไป และตรัสสอนให้หัดทำจิตนี้ให้สงบ ให้ตั้งมั่นยิ่งขึ้น มีพลังในความตั้งมั่นของจิตมากขึ้น ตรัสสอนให้ทำปัญญา คือความรู้ที่มีอยู่เป็นภาคพื้น ให้เป็นความรู้ที่ยิ่งขึ้นในสิ่งที่พึงรู้ทั้งหลาย เพราะฉะนั้น ศีล สมาธิ ปัญญา ที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนนี้จึงทรงวิวัฒนาการหรือทรงพัฒนามาจากศีล สมาธิ ปัญญา ที่เป็นตัวธรรมชาติธรรมดามาเป็นศีล สมาธิ ปัญญา ที่พัฒนาขึ้น ให้มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้นดังที่กล่าวมา และการที่จะพัฒนาธรรมชาติธรรมดาให้มีพลังยิ่งขึ้นดังที่กล่าวมานี้ จะต้องมีการปฏิบัติอันเรียกว่า กรรมฐาน

(ญาณสังวรธรรม ๙/๒๐)

การปฏิบัติสมาธิในพระพุทธศาสนานั้น ต้องการให้ใช้สมาธิไปในทางที่ถูกต้อง จึงจะเป็นสัมมาสมาธิ คือต้องการให้เป็นบาทของปัญญา ที่จะให้รู้จักบาปบุญคุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ ต้องการที่จะให้ทำการงาน คือให้ได้ปัญญาในการทำงานต่าง ๆ ให้ดีขึ้น เช่นต้องการให้ทำงานในหน้าที่ของตน เช่นเป็นข้าราชการก็ปฏิบัติงานในหน้าที่ของตนให้ดีขึ้น โดยอาศัยพลังสมาธิ ให้เกิดปัญญาในการปฏิบัติงานดังที่กล่าวมา และต้องการให้อาศัยพลังของสมาธินี้ ระงับตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยาก ระงับโลภ โกรธ หลง หรือสงบตัณหา สงบโลภ สงบโกรธ สงบหลงให้มากขึ้น ทำจิตให้ปลอดโปร่ง ซึ่งเข้าในข้อว่า ชำระจิตของตนให้บริสุทธิ์ผ่องใส ก็คือผ่องใสจากกิเลสตัณหาดังที่กล่าวมาแล้วนี้เอง ทำกิเลสตัณหาให้ลดน้อยลงไปโดยลำดับ

(ญาณสังวรธรรม ๙/๒๗)

คำว่าโลกนั้นเป็นสิ่งที่ชำรุด อีกอย่างหนึ่ง อาจแปลว่าสิ่งที่ปรากฏหรือสว่างแจ่มแจ้ง อันหมายความว่า ความชำรุดซึ่งเป็นลักษณะของโลกเป็นสิ่งที่ประกาศแจ่มแจ้งไม่ปกปิด เพราะฉะนั้น จึงอาจพิจารณาเห็นได้ แต่ว่าลักษณะที่ชำรุดทรุดโทรมนั้นไม่ปกปิดซ่อนเร้น เป็นสิ่งที่ปรากฏ โอกาสโลก คือพื้นพิภพก็เป็นสิ่งที่ชำรุดทรุดโทรมได้ สังขารโลก คือสิ่งผสมปรุงแต่งทั้งหลายก็เป็นสิ่งที่ชำรุดทรุดโทรมได้ แม้สัตวโลกหมายถึงกิเลสเอง กิเลสก็เป็นสิ่งที่ชำรุดทรุดโทรมได้เช่นเดียวกัน ฉะนั้น จึงละได้ สิ่งที่ชื่อว่าโลกนั้น จึงต้องเป็นสิ่งที่ต้องชำรุดทรุดโทรม รวมเข้าในความหมายของสังขตลักษณะ คือลักษณะของสังขารคือสิ่งผสมปรุงแต่งทั้งหลาย ซึ่งมีแสดงไว้ว่า ความเกิดขึ้นปรากฏ ความเสื่อมสิ้นไปปรากฏ เมื่อตั้งอยู่ก็มีความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นไปปรากฏ ดั่งนี้ โลกย่อมมีลักษณะดังกล่าวมานี้ เป็นสิ่งที่ต้องเกิดต้องดับ และเป็นสิ่งที่ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป แม้จะยังตั้งอยู่

(ญาณสังวรธรรม ๙/๕๕)

พระพุทธเจ้าตรัสสอนไม่ให้สันโดษในกุศลธรรมทั้งหลาย คือในการละความชั่ว กระทำความดีอันต้องอาศัยความเพียร เพียรละความชั่วเพียรกระทำความดีในเมื่อมีความชั่วที่จะต้องได้ละ ยังมีความดีที่จะต้องทำ ก็ไม่ให้พอ เพราะถ้ารู้สึกว่าพอเสียแล้ว

ไม่ต้องทำความดีอะไรอีกหรือไม่ต้องละความชั่วอะไรอีก ก็เป็นอันว่าจะไม่เจริญด้วยกุศลธรรมทั้งหลาย เพราะฉะนั้น จึงตรัสไม่ให้สันโดษในกุศลธรรมทั้งหลาย คือในการละความชั่วกระทำความดี รวมความก็คือเมื่อมีเหตุที่จะต้องปฏิบัติ ก็ต้องปฏิบัติในเหตุให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป ไม่พอเสีย เพราะว่าถ้าพอเสียแล้วก็เป็นอันว่าจะไม่ก้าวหน้า เพราะฉะนั้น ข้อนี้จึงเป็นหลักปฏิบัติพระพุทธศาสนา เมื่อปฏิบัติในเหตุในการละความชั่วกระทำความดีต่าง ๆ หรือในการปฏิบัติกรณียะ กิจที่ควรทำ หรือในหน้าที่การงานต่าง ๆ ของตน ก็ต้องทำให้ดียิ่ง ๆ ขึ้นไป

แต่ว่าในผลที่ได้นั้นให้มีความสันโดษ และเมื่อมีความสันโดษในผลดั่งนี้ ก็จะทำให้มีความสุข เหมือนอย่างว่าทำการงานอย่างหนึ่งได้ผลเท่านี้ไม่พอใจ เมื่อเป็นอย่างนี้ก็ยากที่จะได้รับความสุข ฉะนั้น ต้องพอใจในผลที่ได้รับ แต่ว่าให้ปฏิบัติในเหตุให้ดียิ่งขึ้น และเมื่อเหตุดียิ่งขึ้นผลดีก็จะตามมา หรือแม้ว่าผลดีจะยังไม่ตามมา เมื่อมีความยินดีในผลก็จะทำให้มีความสุข แต่ถ้าไม่ยินดีในผลก็จะมีความทุกข์ และจะทำให้ขวนขวาย เพื่อจะให้ได้ผลแม้เป็นทางที่ผิด

(ญาณสังวรธรรม ๙/๖๖-๖๗)

พุทธศาสนาจึงพิเศษจากศาสนาทั้งปวงก็ตรงจุดนี้ คือแสดงคำสอนจนถึงปัญญาแท้ คือปัญญาในอริยสัจจ์ที่ตัดกิเลสได้ อันยังไม่มีศาสนาใดลัทธิใดจะสอนถึง อันนี้แหละเป็นพิเศษของพุทธศาสนา ส่วนปัญญาที่คิดเอาที่ต่ำลงมานั้น ก็ได้ก็ถึงกันมาแม้ก่อนที่พุทธศาสนาบังเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น ก่อนที่พุทธศาสนาบังเกิดขึ้นนั้น จึงมีมนุษย์เทวดามารพรหมอยู่ครบถ้วนแล้ว อันแสดงว่าได้มีการปฏิบัติบรรลุถึงภูมิปฏิบัติทางจิตใจจนถึงฌานอย่างสูง อันให้ไปเกิดจนถึงเป็นพรหมชั้นสูงสุด แปลว่าเทวดามารพรหมก็เต็มไปหมดแล้วเมื่อก่อนพุทธเจ้าบังเกิดขึ้นพระพุทธศาสนาบังเกิดขึ้น เมื่อพุทธศาสนาบังเกิดขึ้นนั้น จึงมาเติมปัญญาแท้สอนถึงปัญญาแท้ คือความรู้ความเห็นในอริยสัจจ์อันเป็นเหตุตัดกิเลสได้ อันนี้แหละเป็นข้อสำคัญ จึงเป็นอันว่าเป็นคำสั่งสอนที่สมบูรณ์ไม่มีบกพร่อง ผู้ต้องการที่จะปฏิบัติเพียงขั้นโลกิยะก็ได้ ต้องการที่จะให้ถึงโลกุตตระ พ้นโลก ได้ปัญญาแท้ที่รู้เห็นอริยสัจจ์ทั้ง ๔ ตัดกิเลสได้ก็ได้ ทุกคนปฏิบัติได้

(ญาณสังวรธรรม ๙/๒๐๒)

เล่ม ๑๐
ธรรมกถาปฏิบัติอบรมจิต เล่ม ๑ (๔๘๔ หน้า)

รวมธรรมบรรยายของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ที่ทรงบรรยายในการอบรมหรือสอนกรรมฐานแก่ภิกษุสามเณรและพุทธศาสนิกชนทั่วไป ๓ เรื่องคือ

เรื่องที่หนึ่ง *แนวปฏิบัติในสติปัฏฐาน* เป็นธรรมบรรยายเกี่ยวกับการปฏิบัติสมาธิกรรมฐานตามแนวคำสอนในสติปัฏฐานสูตร ที่มักเรียกกันสั้น ๆ ว่า สติปัฏฐาน ๔ ซึ่งทรงบรรยายในการอบรมหรือสอนภิกษุสามเณรและพุทธศาสนิกชนทั่วไป เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๔ นับเป็นคำสอนกรรมฐานชุดแรก ๆ ของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ เรื่องนี้ได้พิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกเมื่อใด ไม่พบหลักฐาน แต่ได้พิมพ์เผยแพร่มาแล้วหลายครั้ง

เรื่องที่สองคือ *ธรรมกถาในการอบรมจิต* ทรงบรรยายในการอบรมหรือสอนกรรมฐานแก่ภิกษุสามเณรและพุทธศาสนิกชนทั่วไป เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๒๐ โดยทรงสอนตามแนวสติปัฏฐานนั่นเอง แต่ทรงเลือกเฉพาะบางหัวข้อมาอธิบายพอเป็นแนวทางแก่ผู้สนใจปฏิบัติทั่วไป เรื่องนี้ได้พิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๒ และพิมพ์ในโอกาสต่าง ๆ อีกหลายครั้ง

เรื่องที่สามคือ *ธรรมกถาในการอบรมกรรมฐาน* ทรงบรรยายในการอบรมหรือสอนกรรมฐานแก่ภิกษุสามเณรและพุทธศาสนิกชนทั่วไป ระหว่าง พ.ศ. ๒๕๑๙ – ๒๕๒๓ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมบางเรื่องจากธรรมบรรยายในระหว่าง พ.ศ. ๒๕๑๙ – ๒๕๒๓ เฉพาะที่ทรงเห็นว่าจะอำนวยประโยชน์แก่ผู้ศึกษาปฏิบัติทั่วไปมาเรียบเรียงเป็นหนังสืออีกเรื่องหนึ่งขึ้นให้ชื่อว่า *ธรรมกถาในการอบรมกรรมฐาน* แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์

พระราชทาน ในการพระราชพิธีฉลองพระชนมายุ สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ครบ ๘๐ พรรษา วันที่ ๒๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๒๓ เป็นครั้งแรก

เรื่องนี้นับว่าเป็นธรรมปฏิบัติขั้นสูง คือ เรื่องอุเบกขา ไตรลักษณ์ ขันธ์ ๕ โพชฌงค์ ๗ มรรค ๘ และอุปสมานุสสติ ตั้งแต่ขั้นศีล จนถึงขั้นวิมุติ หรือ นิพพาน

ญาณสังวรธรรมเล่มที่ ๑๐ นี้จึงเป็นธรรมบรรยายเกี่ยวกับธรรมปฏิบัติ หรือแนวปฏิบัติสมาธิกรรมฐานของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ตั้งแต่ระดับเบื้องต้นจนถึงระดับสูงอีกชุดหนึ่ง ในการพิมพ์ครั้งนี้เป็นการพิมพ์รวมเล่มครั้งแรก เป็นหนังสือรวม ๔๘๔ หน้า

นิทัศนธรรม

การที่จะมีความรู้สึกซาบซึ้งในคุณของพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ดังกล่าวนี้อย่างแท้จริง ก็จำเป็นที่จะต้องมีความรู้ซาบซึ้งในพระธรรมของพระพุทธเจ้าว่า คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าที่ทรงแสดงออกมานั้น เป็นข้อชี้ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ร้อนได้จริง ไม่มีข้อที่จะเคลือบแคลงสงสัย เมื่อมีความรู้ซาบซึ้งในพระธรรมเท่าใด ก็ยิ่งจะมีความรู้ซาบซึ้งในองค์พระพุทธเจ้าเท่านั้นว่าพระองค์เป็นผู้ที่ตรัสรู้จริง ตั้งใจถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะ คือที่พึ่งสำหรับใจโดยแท้จริง ไม่มีข้อที่จะเคลือบแคลงสงสัย การมีสรณะดังกล่าวนี้เป็นปุพพภาค คือเป็นส่วนเบื้องต้นของการปฏิบัติในกรรมฐานเป็นประการแรก

(ญาณสังวรธรรม ๑๐/๕)

การหัดใจให้สงบดังกล่าวนี้ ได้ประโยชน์มาก โดยมากมักไปเสียเวลาอยู่ที่ความไม่สงบ เช่นว่าจะมุ่งประโยชน์ในการศึกษาจะอ่านหนังสือ อ่านหนังสือหน้าหนึ่งเสียเวลาไปเพราะความฟุ้งซ่านของจิตมาก แต่หากว่าหัดจิตให้ตั้งมั่น สงบอยู่ดังกล่าวนี้ จนเคยแล้วเอาไปใช้ เช่นเอาไปอ่านหนังสือ ก็จะสงบอยู่ที่หนังสือที่อ่านนั้น จะอ่านได้รวดเร็ว เข้าใจดี จำได้ดี เพราะฉะนั้น การทำจิตให้ตั้งมั่น สงบ จึงเป็นประโยชน์ทั้งในด้านที่เป็นการพักใจให้มีความสุข ทั้งในด้านที่จะนำไปใช้ปฏิบัติงานอะไร ๆ ให้ได้ผลดี

(ญาณสังวรธรรม ๑๐/๑๕)

ความปรารถนานี้มีอยู่สองอย่าง คือปรารถนาในสิ่งที่เป็นวิสัย และความปรารถนาในสิ่งที่ไม่เป็นวิสัย ความปรารถนาในสิ่งที่เป็นวิสัยนั้น คือปรารถนาในสิ่งที่ควรจะได้ควรจะถึง แต่ว่าการได้การถึงนั้นก็มิใช่ว่าจะสำเร็จได้ด้วยความปรารถนาเท่านั้น ย่อมสำเร็จด้วยการปฏิบัติในเหตุ ดังเช่นเมื่อปรารถนาผลที่ดีอันควรได้ควรถึง ก็ปฏิบัติในเหตุที่ดี อันสมควรแก่กัน ในข้อนี้ก็มิใช่ว่าจะพึงตำหนิความปรารถนาดังกล่าวโดยส่วนเดียว เมื่อมีความปรารถนาดี และปฏิบัติในเหตุที่ดี อันจะให้บรรลุถึงผลที่ปรารถนา

นั้น ก็เป็นการปฏิบัติที่ถูกต้อง ความปรารถนาดังกล่าวนี้ ท่านเรียกเป็นอธิษฐานคือความตั้งใจ ดังเล่าถึงพระโพธิสัตว์ได้ปรารถนาพุทธภูมิโดยลำดับ พระสาวกก็ปรารถนาสาวกภูมิมาโดยลำดับ บุคคลผู้ประกอบกิจการงานก็ปรารถนาความสำเร็จแห่งกิจการนั้น

(ญาณสังวรธรรม ๑๐/๗๘)

การปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา เมื่อฉลาดในวิธีปฏิบัติก็ย่อมสามารถนำไปใช้เป็นอุบายแก้ทุกข์ได้ทุก ๆ อย่าง และสามารถที่จะเอาใจรอดได้จากความทุกข์แม้ที่ต้องเผชิญอยู่ หรือประสบอยู่รอบด้าน พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่เป็นสรณะคือที่พึ่งได้อย่างแท้จริง ก็เพราะสอนวิธีที่ดับทุกข์ได้อย่างแท้จริง แต่ก็ต้องศึกษาและปฏิบัติแม้ตามที่กล่าวมานี้ จึงจะได้ประสบผลคือความพ้นทุกข์ตามภูมิชั้นของการปฏิบัติ

(ญาณสังวรธรรม ๑๐/๙๗)

อันความสุขนั้นย่อมเป็นสิ่งที่ทุกคนปรารถนาต้องการ และก็พากันแสวงหาความสุข แต่ว่าก็ไม่ค่อยจะได้พบความสุขกันเท่าไรนัก จึงยังปรากฏว่ามีความทุกข์ต่าง ๆ ที่ต้องประสบกันอยู่เป็นอันมาก แม้ว่าจะอยู่ในเครื่องแวดล้อมที่แตกต่างกัน ยิ่งหรือหย่อนต่างกันอย่างไร เพียงไร ก็ยังต้องประสบความทุกข์ ยังต้องมีความทุกข์เดือดร้อน

เพราะฉะนั้น ความสุขอันแท้จริงมิได้เป็นสิ่งที่พึงได้จากปัจจัยเครื่องอาศัยทั้งหลายภายนอก เป็นปัจจัยโดยตรงก็ตาม เป็นปัจจัยโดยอ้อมก็ตาม อันเรียกว่าลาภก็ดี ความเป็นใหญ่ทั้งหลายกับทั้งความมีชื่อเสียง ความมีพรรคพวกบริวารมากอันเรียกว่ายศก็ดี ความที่ได้รับสรรเสริญนิยมยกย่องก็ดี ความสุขที่เกิดจากเครื่องแวดล้อม ทั้งหลายภายนอกดังกล่าวมานี้ก็ดี ยังมิใช่ความสุขที่แท้จริง

ฉะนั้น ทุกคนผู้มีปัญญาจึงพากันแสวงหาความสุขที่แท้จริงอันยิ่งไปกว่าสิ่งเหล่านั้นขึ้นไปอีก แต่ว่าความสุข อันแท้จริงนั้นย่อมเป็นผลที่เกิดจากเหตุ อันเหตุแห่งความสุขที่แท้จริงซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้และได้ทรงแสดงสั่งสอนไว้ ก็ได้แก่นิโรธความดับทุกข์ กล่าวคือ ดับตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยาก พร้อมทั้งความยึดถือทั้งหลายของจิตใจ

(ญาณสังวรธรรม ๑๐/๑๑๒)

ธรรมในพระพุทธศาสนาจึงมีความสิ้นสุดได้ ไม่ใช่ว่าจะต้องปฏิบัติกันไปไม่สิ้นสุด สิ้นสุดได้ในเมื่อได้ปฏิบัติดับตัณหาได้สิ้นเชิง อันเป็นวาระที่สุดชั่วสุดดีดังกล่าว จึงได้มีพุทธภาษิตแสดงถึงธรรมที่เป็นขั้นนิพพานนี้ว่า ลอยบุญและบาป ละบุญและบาปทั้งหมด ก็ถึงขั้นสุดชั่วสุดดี บรรลุนิพพานอันเป็นบรมธรรมนั้นเอง แต่เมื่อยังไม่ถึงขั้นนี้ ยังไม่ถึงสุดชั่วสุดดี จะไปลอยบุญลอยบาป จะไปละบุญละบาปเอาเองไม่ได้ จะต้องปฏิบัติอยู่ในบุญ จะต้องกระทำความดีเพื่อที่จะล้างความชั่วหรือฝ่ายที่เป็นสมุทัยวารต่อไป จะไปลอยบุญลอยบาปทิ้งเอาเองไม่ได้

(ญาณสังวรธรรม ๑๐/๔๘๔)

เล่ม ๑๑
ธรรมกถาปฏิบัติอบรมจิต เล่ม ๒ (๓๓๒ หน้า)

รวมพระนิพนธ์เกี่ยวกับธรรมปฏิบัติ ๘ เรื่อง คือ บันทึกกรรมฐาน จตุสติปัฏฐาน ทางลม อาหารใจ ปริญญา แนวปฏิบัติทางจิต วิปัสสนาโดยปริยาย ธรรมบรรยายอบรมจิต และธรรมบรรยายพิเศษจตุสติปัฏฐาน เรื่องเหล่านี้ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงนิพนธ์ในโอกาสต่าง ๆ คือ

บันทึกกรรมฐาน เป็นคำบรรยายในการอบรมนักศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย ผู้สำเร็จการศึกษาก่อนรับปริญญา รุ่นที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ เป็นการอธิบายหลักการปฏิบัติสมาธิกรรมฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔ โดยสังเขป เรื่องนี้ทรงบรรยายขณะดำรงสมณศักดิ์ที่ พระธรรมวราภรณ์ นับเป็นพระนิพนธ์เกี่ยวกับธรรมปฏิบัติ หรือคำสอนกรรมฐานเรื่องแรกของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ

จตุสติปัฏฐาน เป็นคำบรรยายเรื่อง สติปัฏฐาน ๔ โดยสังเขปเช่นกัน ทำนองเดียวกับเรื่องบันทึกกรรมฐาน แต่มีรายละเอียดน้อยกว่า เพราะเป็นการอธิบายโดยสรุป พอเป็นแนวทางพิจารณาประกอบการปฏิบัติ

ทางลม เป็นประมวลคำอธิบายเกี่ยวกับการเจริญอานาปานสติ ตามคำอธิบายของพระอาจารย์ที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์และตำราต่าง ๆ พร้อมทั้งวิธีปฏิบัติทั้งทางสมถะและวิปัสสนา เรื่องนี้ทรงนิพนธ์แต่ครั้งดำรงตำแหน่งสมณศักดิ์ที่ พระโศภนคณาภรณ์

อาหารใจ เป็นคำอธิบายเรื่องอานาปานสติ ๑๖ ชั้น เท่ากับเป็นการขยายความเรื่องทางลมให้ละเอียดขึ้น เรื่องนี้ทรงนิพนธ์แต่ครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่พระโศภนคณาภรณ์เช่นกัน

ปริญญา ว่าด้วยเรื่องความรู้ที่นำไปสู่การระงับกิเลสและกองทุกข์ตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา โดยทรงเก็บความมาจากคัมภีร์สำคัญ ๆ ของพระพุทธศาสนา เช่น วิสุทธิมรรค อภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้น เรื่องนี้ก็ทรงนิพนธ์แต่ครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระโศภนคณาภรณ์ เช่นกัน

แนวปฏิบัติทางจิต เป็นธรรมบรรยายในการอบรมหรือสอนกรรมฐานแก่ภิกษุสามเณรและพุทธศาสนิกชนทั่วไป เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕ – ๒๕๑๖ รวม ๓๑ ครั้ง ในพระนิพนธ์เรื่องนี้ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้ทรงอธิบายหลักการปฏิบัติสมาธิกรรมฐานทั่วไป สำหรับผู้เริ่มศึกษาปฏิบัติ เริ่มแต่วิธีนั่งสมาธิ สมถะวิธี สมาธิ ๒ อย่าง และแนวทางปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐานบางข้อ รวมถึงหลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนาบางข้อ เช่น เรื่องจิต มรรค ๘ ไตรสิกขา และวิปัสสนากรรมฐาน โดยสังเขป

ธรรมบรรยายอบรมจิต เป็นการรวมธรรมบรรยายเกี่ยวกับการอบรมจิต หรือสอนกรรมฐาน ที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงสอนในโอกาสต่าง ๆ มารวมเข้าด้วยกันตามความประสงค์ของผู้รวบรวมต้นฉบับในการจัดพิมพ์ครั้งแรก เพราะฉะนั้น เรื่องนี้จึงเป็นการรวมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ดของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ๔ เรื่อง คือ เรื่องขันติเมตตากถา อุปสมานุสสติขั้นศีลและขั้นสมาธิ วิธีปฏิบัติโพชฌงค์ และนิวรณ์ ๕

ธรรมบรรยายพิเศษ จตุสติปัฏฐาน เป็นธรรมบรรยายเรื่องสติปัฏฐาน ๔ โดยย่อ ที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงบรรยายถวายในคราวสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามกุฎราชกุมาร ทรงผนวชเป็นพระภิกษุและเสด็จประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ระหว่างวันที่ ๖ – ๒๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๒๑ รวม ๔ ครั้ง ๆ ละหนึ่งปัฏฐาน โดยลำดับ คือ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุปัสสนา-สติปัฏฐาน และธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

ญาณสังวรธรรม เล่ม ๑๑ นี้ จึงเป็นการรวมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ดเกี่ยวกับธรรมปฏิบัติ หรือคำสอนกรรมฐานของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ที่ทรงนิพนธ์ไว้หลายยุคหลายสมัย จากพระนิพนธ์เหล่านี้ทำให้เห็นว่า เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงสนพระทัยศึกษาปฏิบัติสมาธิกรรมฐานมายาวนานและต่อเนื่อง

นิทัศนธรรม

การปฏิบัติธรรม เป็นความมุ่งหมายสำคัญของพระพุทธศาสนา เพราะการเรียนเป็นส่วนปริยัติ จะได้ผลก็ต้องมีการปฏิบัติ การปฏิบัติสำหรับบรรพชิต คือ ผู้บวชในพระพุทธศาสนาเบื้องต้น คือการปฏิบัติพระวินัย ซึ่งเป็นส่วนศีล แต่การปฏิบัติพระวินัยยังมีข้อที่จะต้องปฏิบัติ ซึ่งเป็นส่วนศีลนั้น เป็นสิกขาที่หนึ่ง สืบขึ้นไปอีก คือ สมาธิและปัญญา เมื่อมุ่งผลของการปฏิบัติที่สูงขึ้น ก็ต้องปฏิบัติในสมาธิและในปัญญาตามหลักพระพุทธศาสนาอีกด้วย

(ญาณสังวรธรรม ๑๑/๓)

จิตที่เป็นสมาธิท่านว่าเป็นจิตที่ควรแก่การงาน เห็นได้ชัดดังเช่นในการอ่านหนังสือ จะอ่านหนังสือสักหน้าหนึ่ง ถ้าใจฟุ้งซ่านบางทีก็ต้องอ่านหลายเที่ยว และยังจะกำหนดความให้เกิดความเข้าใจก็ไม่ค่อยได้ จำไม่ค่อยได้ แต่ถ้าอ่านด้วยจิตใจที่ตั้งมั่นและแน่วแน่ก็จะอ่านได้รวดเร็วกว่า และจะเข้าใจได้แจ่มแจ้งดีกว่า เพราะฉะนั้น การที่หัดทำสมาธินี้ จึงเป็นกิจที่ชอบ อาจจะใช้จิตที่เป็นสมาธินี้ไปเล่าเรียนศึกษา หรือจะไปบำเพ็ญประโยชน์อะไรก็ได้เป็นอันมาก

(ญาณสังวรธรรม ๑๑/๗)

ควรที่จะได้ปฏิบัติ เมื่อได้ปฏิบัติอยู่เสมอ จะทำให้ได้ประสบรสของพระพุทธศาสนา ผู้ที่รู้สึกจืดชืดในพระพุทธศาสนา เกิดความเบื่อหน่ายดังที่เรียกว่า อนวิรติ ในพระพุทธศาสนาสงสัยในพระพุทธศาสนา ก็เพราะไม่ได้พิจารณาให้เข้าใจในสติปัฏฐาน ไม่ได้ลองปฏิบัติ แต่ถ้าหากพิจารณาให้เข้าใจและลองปฏิบัติดู จนได้รับรสในการปฏิบัติบ้างแล้ว ก็จะเห็นค่าของพระพุทธศาสนายิ่งนัก

(ญาณสังวรธรรม ๑๑/๓๒)

สติปัฏฐานทั้ง ๔ ข้อนี้ย่อมสัมพันธ์กัน เพราะว่ากายนั้นย่อมปรุงเวทนา เวทนานั้นย่อมปรุงจิตให้เป็นไปต่าง ๆ ด้วยธรรมที่เป็นกุศลหรือเป็นอกุศลข้อใดข้อหนึ่ง และธรรมดังกล่าวนั้นเองก็เป็นสิ่งที่บังเกิดขึ้นในจิต การตั้งสติพิจารณากายจึงเนื่องถึงเวทนา ตั้งสติพิจารณาเวทนาก็เนื่องถึงจิต ตั้งสติพิจารณาจิตก็เนื่องถึงธรรม และแม้จะตั้งสติพิจารณาข้อใดข้อหนึ่งก็เนื่องถึงกันทั้ง ๔ ข้อ เพราะเป็น เอกายโน มัคโค คือทางปฏิบัติเป็นอันเดียวกัน ฉะนั้น จะตั้งสติกำหนดอันใดอันหนึ่งขึ้นเป็นเบื้องต้นก็ได้ และเมื่อตั้งสติกำหนดพิจารณาจริง ๆ แล้ว ทั้ง ๔ ข้อก็จะปรากฏขึ้นมา จะมองเห็นกาย เห็นเวทนา เห็นจิต เห็นธรรม ที่สัมพันธ์กันในทางที่เป็นไปเพื่อความดับทุกข์ เพื่อความบริสุทธิ์ ดังอานิสงส์ของการปฏิบัติสติปัฏฐานที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงแล้วนั้น

(ญาณสังวรธรรม ๑๑/๖๐)

การศึกษาในสมถะ การศึกษาในวิปัสสนา ก็ศึกษาที่กายนี้เท่านั้น ก็คล้าย ๆ กับการเรียนเป็นแพทย์ ตำราแพทย์เล่มใหญ่ก็อยู่ที่ร่างกายอันนี้ ศึกษาอยู่ที่กายอันนี้ การปฏิบัติในฝ่ายสมถวิปัสสนาก็เช่นเดียวกัน ศึกษาอยู่ที่กายอันนี้ แต่มุ่งผลให้จิตตั้งมั่น สงบ และให้เกิดปัญญารู้แจ้งเห็นจริง ปล่อยวาง

(ญาณสังวรธรรม ๑๑/๑๓๗)

อันความดับทุกข์นี้ ย่อมปรากฏอยู่ที่จิตใจนี้เอง ไม่ใช่ปรากฏขึ้นที่อื่น ดังที่เคยกล่าวแล้วว่า เมื่อปฏิบัติในศีล สมาธิ ปัญญา แล้ว ความดับย่อมปรากฏขึ้น เช่น ปฏิบัติในศีล ศีลก็เป็นเครื่องดับกิเลสอย่างหยาบ คือดับความโลภ โกรธ หลง อย่างแรงที่เป็นเหตุให้ล่วงละเมิดศีล นี้ก็เป็นนิโรธ คือความดับอย่างหนึ่ง

ปฏิบัติในสมาธิ สมาธิเป็นเครื่องกำจัดกิเลสอย่างกลาง คือกิเลสที่กลุ้มกลัดจิตใจ ให้กระสับกระส่ายเดือดร้อน นี้ก็เป็นความดับอย่างหนึ่ง

ปฏิบัติในปัญญา ปัญญาเป็นเครื่องดับกิเลสอย่างละเอียดเป็นต้นว่า ตัณหา อุปาทาน ความดิ้นรนทะยานอยาก ความยึดมั่นถือมั่น ก็เป็นความดับอย่างหนึ่งไปโดยลำดับ ดับได้ครั้งหนึ่งก็เป็นนิโรธความดับ เหมือนกัน

(ญาณสังวรธรรม ๑๑/๒๒๒)

เล่ม ๑๒
การบริหารทางจิตสำหรับผู้ใหญ่ (๓๕๐ หน้า)

พระนิพนธ์เรื่องนี้ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงนิพนธ์เป็นตอน ๆ สำหรับออกรายการบริหารทางจิต ทางสถานีวิทยุ อ.ส. พระราชวังดุสิต ประจำทุกเช้าวันอาทิตย์ เริ่มมาแต่ปี พ.ศ. ๒๕๑๑ จนถึง พ.ศ. ๒๕๑๗ รวม ๗ ปี

รายการบริหารทางจิต จัดขึ้นตามพระราชดำริของสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี เพื่อเผยแพร่หลักการหรือคำสอนเพื่อการอบรมจิตตามคำสอนของพระพุทธศาสนาสำหรับคนทั่วไปทุกระดับชั้น ทั้งระดับเด็กเล็ก เด็กวัยรุ่น และผู้ใหญ่ ทั้งนี้ก็โดยที่สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ทรงมีพระราชปรารภว่า จิตใจมีความสำคัญ เพราะเป็นมูลฐานแห่งความประพฤติในทุกทาง และความเจริญ ความเสื่อม ความสุข ความทุกข์ต่าง ๆ พระพุทธศาสนาได้มีหลักธรรมสำหรับอบรมจิตใจอยู่โดยสมบูรณ์ หากได้มีการชักนำให้เกิดมีความสนใจในการอบรมจิตจนถึงปลูกฝังเป็นนิสัยในทางที่ถูก ก็จะเป็นประโยชน์ในทางที่จะประพฤติตนโดยเหมาะสม มีความเจริญในการศึกษาเล่าเรียน การอาชีพการงาน และสามารถเผชิญเหตุการณ์ต่าง ๆ ในการครองชีวิตได้อย่างมีความสุขราบรื่นได้ตามสมควร

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงได้รับอาราธนาให้รับผิดชอบในการจัดรายการการบริหารทางจิตสำหรับผู้ใหญ่ ส่วนรายการการบริหารทางจิตสำหรับเด็กเล็ก และเด็กวัยรุ่น ได้มีท่านผู้อื่นรับผิดชอบไปดำเนินการ

คำบรรยายในรายการการบริหารทางจิตสำหรับผู้ใหญ่ปี พ.ศ. ๒๕๑๑ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวมพิมพ์เป็นหนังสือสำหรับพระราชทานแจกในโอกาสวันวิสาขบูชา พ.ศ. ๒๕๑๒ เป็นครั้งแรก และคำบรรยาย

ในปี พ.ศ. ๒๕๑๒ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวมพิมพ์เป็นหนังสือสำหรับแจกในวันวิสาขบูชา พ.ศ. ๒๕๑๓ เป็นครั้งแรก

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๕๑๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวมคำบรรยายตั้งแต่ต้นจนถึง พ.ศ. ๒๕๑๕ พิมพ์เป็นเล่มเดียวกัน พระราชทานในการพระราชพิธีฉลองพระชนมายุ สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ครบ ๖ รอบ วันที่ ๒๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๑๕ เป็นการพิมพ์รวมเล่มเป็นครั้งแรก

สำหรับคำบรรยายในปี พ.ศ. ๒๕๑๖ – ๒๕๑๗ นั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวมพิมพ์พระราชทานในการพระราชพิธีฉลองพระชนมายุสมเด็จพระศรีนครินทรา-บรมราชชนนี ครบ ๘๐ พรรษาวันที่ ๒๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๒๓ เป็นครั้งแรก

ต่อจากนั้น พระนิพนธ์เรื่องนี้ก็ได้มีการพิมพ์เผยแพร่ในโอกาสต่าง ๆ อีกหลายครั้ง

พระนิพนธ์เรื่อง*การบริหารทางจิตสำหรับผู้ใหญ่*นี้ จึงรวมธรรมบรรยายที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงบรรยายทางสถานีวิทยุ อ.ส. พระราชวังดุสิตเป็นเวลา ๗ ปี รวม ๒๐๑ ครั้ง เป็นการอธิบายหลักการอบรมจิต หรือการฝึกสมาธิอย่างง่าย สำหรับคนทั่วไปนั่นเอง นับเป็นการนำหลักคำสอนเกี่ยวกับการอบรมจิต หรือการพัฒนาจิตตามหลักพระพุทธศาสนาไปสู่การเรียนรู้ และการปฏิบัติของประชาชนทั่วไป ทำให้ประชาชนทั่วไปได้รู้จักคำว่า การอบรมจิต หรือการพัฒนาจิต หรือการฝึกสมาธิอย่างกว้างขวาง กระทั่งเป็นที่คุ้นเคยกันสืบมาแต่บัดนั้น

ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ ได้พิมพ์ตามต้นฉบับพิมพ์ครั้งแรก ตั้งแต่ต้นจนจบ รวมเป็นหนังสือ ๓๕๐ หน้า

นิทัศนธรรม

จิตย่อมเป็นตัวชีวิตของร่างกาย เพราะลำพังร่างกายที่ปราศจากจิตย่อมไร้ชีวิต ความดำรงชีวิตมีอยู่ตราบเท่าที่ยังมีจิตใจครองร่างกาย จิตจึงมีความสำคัญแก่ชีวิตโดยเป็นตัวชีวิตทีเดียว แม้ตามที่ยกมาเพียงบางประการนี้ พึงกล่าวได้ว่า จิตเป็นสมบัติล้ำค่า เป็นแก้วสารพัดนึก สารพัดรู้ ที่ทุกคนมีอยู่แล้ว หากแต่เจ้าของอาจยังไม่รู้จัก ยังมิได้เจียระไน ยังมีเครื่องหุ้มห่อปกคลุมอยู่อย่างหนาแน่น จึงยังใช้การให้เกิดประโยชน์อย่างคุ้มค่ามิได้ ถ้าเจ้าของรู้จักเจียระไนให้ใช้การได้ดี ก็จักเป็นอากรบ่อเกิดแห่งสมบัติและความสุขได้ทุกอย่าง

(ญาณสังวรธรรม ๑๒/๙)

เมื่อพูดว่า หัดทำสมาธิ อาจรู้สึกตกใจว่าจะให้ทำอะไรที่น่ากลัว ซึ่งดูไม่เกี่ยวกับคนธรรมดาทั่วไปทั้งเด็กและผู้ใหญ่ แต่เมื่อพูดว่าความตั้งใจก็จะฟังดูเป็นเรื่องธรรมดาที่ทุกคนจะต้องมี อันที่จริงเป็นคำมีความหมายอย่างเดียวกันเป็นแต่คำว่าสมาธิมิได้มีความหมายเพียงว่าตั้งใจ ๆ เท่านั้น ยังมีความหมายว่าตั้งใจไว้ถูกโดยแน่วแน่มั่นคงด้วย ดังที่ได้กล่าวแล้ว ความหมายดังกล่าวนี้ยิ่งส่อแสดงว่าเป็นสิ่งจำเป็น สมควรที่ทุก ๆ คนจะฝึกใจให้มีสมาธิ เพื่อที่จะสามารถทำกิจที่เป็นประโยชน์ได้ทุกอย่าง ฉะนั้นจะได้กล่าวถึงวิธีหัดทำความตั้งใจอย่างง่าย ๆ ต่อไปนี้

๑. ก่อนจะทำ ให้นึกรู้ตัวว่าเราจะทำ
๒. ให้ยั้งคิดว่าถูกหรือผิด
๓. ให้ตั้งใจไม่ทำผิด ถ้าตั้งใจแน่วแน่จะเว้นการทำผิดได้แน่
๔. เมื่อรู้ว่าถูกให้ตั้งใจทำ ถ้าตั้งใจแน่วแน่ก็ทำถูกได้แน่

เมื่อให้หัวข้อทั้ง ๔ ไว้ดังนี้ ก็อาจจะถูกหาว่าพูดง่ายแต่ทำยาก ก็น่าจะจริง แต่ก็ควรคิดว่าทำยากเพราะอะไร อาจจะได้คำตอบที่น่าจะไม่ผิดว่าที่ยากก็เพราะยังไม่ทำ คือ ยังมิได้หัดที่จะคิดทำความรู้ตัวก่อนที่จะทำอะไร รวมถึงที่จะพูดอะไรออกไปด้วย

(ญาณสังวรธรรม ๑๒/๒๐)

คนเรามีมันสมองเป็นใจกลางแห่งประสาททั้งหลาย สำหรับใช้คิดให้ปัญญาเจริญเติบโตดังที่ทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า “มโน” หรือ “มนะ” ซึ่งเป็นอายตนะคือที่ต่อที่ ๖ อยู่ด้วยกัน จึงควรที่จะใช้ขบคิดเรื่องต่าง ๆ อยู่เสมอ ไม่น่าที่จะทำอะไรโดยไร้ความคิด คำว่า “การคิด” หรือ “ความคิด” ไม่ใช่หมายถึงคิดอะไรเรื่อยเฉื่อยไป หรือคิดอย่างไรอย่างหนึ่งที่ทุก ๆ คนต้องคิดกันอยู่ทุกขณะที่ไม่หลับ แต่หมายถึงความคิดแสวงหาเหตุผล คือก่อนที่จะเชื่ออะไรจะทำอะไรลงไปควรจะต้องมีเหตุผลอันสมควร ด้วยใช้ความคิดเพ่งพินิจพิจารณาให้รู้ถึง

(ญาณสังวรธรรม ๑๒/๓๑)

วิธีตั้งปัญหาให้คิด เช่นว่า “อะไร” “ทำไม” ตามที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นเพื่อให้เจริญปัญญา แต่มีข้อที่ควรระวังคืออย่าให้ความคิดแผลง ๆ ผิด ๆ มีขึ้น เพราะความคิดเช่นนั้นก็เกิดขึ้นจากการตั้งปัญหาเช่นนี้ได้เหมือนกัน เช่นเมื่อต้องทำตามระบอบหรือกรอบแห่งศีลธรรมหรือจารีตประเพณีที่ดีต่าง ๆ หรือเมื่อได้ฟังคำแนะนำอบรม ตักเตือน บางคนอาจตั้งปัญหาขึ้นว่า “อะไรกันนี่” หรือ “ทำไมจึงจะต้องทำ” เด็กหนุ่มสาวที่อยู่ในวัยคะนองหรืออยู่ในอารมณ์คะนอง และแม้ผู้ใหญ่ที่อยู่ในเครื่องล่อใจที่ทำให้เกิดความคะนองใจ ก็อาจจะเอาความคะนองที่เกิดจากเหตุต่าง ๆ นั้นมาเป็นคำตอบว่า “ไม่จำเป็น” ต้องทำต้องอยู่ในระบอบหรือในกรอบเช่นนั้น ซึ่งเป็นการลิดรอนเสรีที่ธรรมชาติให้ไว้ ซึ่งเป็นความคิดแผลงทำแผลง อันหมายถึง ที่ผิดจากลู่ทางที่ควรจะคิดจะทำ

(ญาณสังวรธรรม ๑๒/๓๙-๔๐)

ความหยุดใจ หมายถึง ความหยุดใจที่ผลุนผลัน หุนหัน หรือที่เรียกว่า หุนหันพลันแล่น คือหยุดใจจากเรื่องที่มุ่งมั่นปรารถนาอย่างแรงกล้าสักครู่ แล้วใช้ความคิดทบทวนเรื่อง ทั้งในด้านสนับสนุน ทั้งในด้านค้าน คำแนะนำนี้ควรใช้ในเรื่องที่ความปรารถนาจะทำขัดกับความรู้ว่าอะไรผิดอะไรถูก หรือขัดกันกับผู้ใหญ่เป็นต้นที่คัดค้าน ความปรารถนาที่รุนแรงนั้นทุกคนต้องเคยมี บางทีเพราะยังอยู่ในวัยคะนอง บางทีเพราะเหตุการณ์ที่เร้าใจมาก คนที่ทำไปตามปรารถนาของใจ เรียกว่า “ลุอำนาจแห่ง

ความปรารถนา" มิใช่น้อยที่เกิดความเสียใจในภายหลัง ในเมื่อต้องพลาดพลั้งไปเสียแล้ว ความรู้สึกสำนึกผิดชอบเกิดช้าไป

(ญาณสังวรธรรม ๑๒/๔๓)

ทุกคนมีความรัก มีบุคคลเป็นที่รัก มีสิ่งเป็นที่รัก แม้พยายามดูให้เห็นความไม่เที่ยง หรือความทนอยู่ไม่ได้ หรือความไม่อยู่ใต้อำนาจปรารถนาต้องการของใครเลย ย่อมมีความสงบสุขในจิตใจได้พอสมควร ดังนั้น จึงควรพิจารณาอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไว้ให้เสมอ จะได้ไม่เป็นทุกข์จนเกินไปเมื่ออนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ปรากฏชัดเจนพอสมควร

(ญาณสังวรธรรม ๑๒/๑๘๘)

อันความคิดนั้นแม้สามารถควบคุมไว้ได้ ให้เป็นเหตุแห่งความสุข ไม่ให้เป็นเหตุแห่งความทุกข์ จึงจะเป็นการถูกต้อง คิดอย่างไรก็ตาม ให้จิตใจพ้นจากความทุกข์ นับว่าถูกต้อง ในทางตรงกันข้าม คิดอย่างไรก็ตาม ที่ทำให้จิตใจเป็นทุกข์ นับว่าไม่ถูกต้องเลย ไม่ควรปล่อยให้ความคิดเช่นนั้นดำรงอยู่ได้เลย ต้องกำจัดเสียให้ได้โดยเร็วที่สุด

(ญาณสังวรธรรม ๑๒/๒๗๕)

เล่ม ๑๓
ธรรมนิยาย (๒๕๔ หน้า)

เป็นการอธิบายธรรมะในรูปของเรื่องราวหรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวันของคน นับเป็นวิธีการอธิบายธรรมะที่แปลกใหม่อีกแนวหนึ่งของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ

ญาณสังวรธรรม เล่ม*ธรรมนิยาย*นี้ ประกอบด้วยพระนิพนธ์ ๔ เรื่อง คือ จิตตนคร กตัญญูกตเวที ใครควรจะได้ทิพยบุบผาและสุธาโภชน์ และคำกลอนนิราศสังขาร

การอธิบายธรรมะในแนวธรรมนิยายนี้ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงเริ่มนิพนธ์มาตั้งแต่ยังทรงเป็นพระเปรียญ คือ เมื่อ ๘๐ ปีมาแล้ว ได้แก่เรื่อง*กตัญญูกตเวที* และเรื่อง *ใครควรจะได้ทิพยบุบผา*และ*สุธาโภชน์* ส่วนเรื่อง*คำกลอนนิราศสังขาร*นั้น ทรงนิพนธ์เมื่อทรงดำรงสมณศักดิ์ที่ พระโศภนคณาภรณ์ และเรื่องที่ ๔ คือ *จิตตนคร*นั้น ทรงนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๓ ขณะดำรงสมณศักดิ์ที่ พระสาสนโสภณ

สำหรับเรื่อง*จิตตนคร*นั้น น่าสนใจเป็นพิเศษ เพราะเป็นการนำเอาเรื่องบุญบาป หรือดีชั่วที่มีอยู่ในจิตใจของคนมาอธิบายให้เห็นเสมือนมีตัวตนเป็นคนที่มีความรู้สึกนึกคิดและกระทำการต่าง ๆ ในชีวิตประจำวัน จิตใจของคนจึงเป็นเสมือนนครหรือเมืองเมืองหนึ่ง ที่มีผู้คนอยู่มากมาย และกระทำการต่อกันทั้งทางดีและทางชั่วอยู่ตลอดเวลา

พระนิพนธ์เรื่อง*จิตตนคร*นี้ จึงทำให้ผู้อ่านเข้าใจจิตใจตนเองได้ดีขึ้น เข้าใจเรื่องความดีความชั่วที่มีอยู่ในจิตใจของตนเองได้ชัดเจนขึ้น พร้อมทั้งรู้จักลักษณะของความดีความชั่วแต่ละอย่างว่าเป็นอย่างไร มีอิทธิพลต่อชีวิตจิตใจของตนอย่างไร

พระนิพนธ์เรื่องจิตตนครนี้ ทำให้ได้รับความรู้ความเข้าใจเรื่องของธรรมะทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่วด้วยความเพลิดเพลิน และแจ่มแจ้ง เพราะเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้ทรงนำธรรมะเหล่านั้นมาวิเคราะห์แยกแยะให้เราได้เห็นลักษณะ ความสัมพันธ์ และอิทธิพลของธรรมแต่ละเรื่องอย่างง่าย ๆ และชัดเจน

เพราะฉะนั้น พระนิพนธ์เรื่อง*จิตตนคร* จึงเป็นพระดำริในการอธิบายธรรมะแนวใหม่ที่ไม่เคยมีใครทำมาก่อน

พระนิพนธ์เรื่อง*จิตตนคร*นี้ทรงเริ่มนิพนธ์ลงพิมพ์เผยแพร่ในนิตยสารศรีสัปดาห์เป็นตอน ๆ เป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๓ รวม ๓๗ ตอน แต่ยังไม่จบ ก็ทรงหยุดนิพนธ์ไประยะหนึ่ง ต่อมาได้ทรงนำมาปรับปรุงและทรงนิพนธ์ต่อ สำหรับออกรายการบริหารจิตสำหรับผู้ใหญ่ ทางสถานีวิทยุ อ.ส. พระราชวังดุสิต จนจบเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕ รวมเป็นคำบรรยาย ๕๘ ตอน และได้พิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕ โดยเป็นส่วนหนึ่งของพระนิพนธ์เรื่อง *การบริหารทางจิตสำหรับผู้ใหญ่* และต่อมาก็ได้มีการแยกออกมาพิมพ์เผยแพร่เป็นเรื่องหนึ่งต่างหากอีกหลายคราว

ในการพิมพ์ครั้งนี้ จึงได้แยกออกมาพิมพ์รวมกับพระนิพนธ์ธรรมนิยายเรื่องอื่น ๆ เพื่อสะดวกแก่ผู้อ่าน เป็นหนังสือรวม ๒๕๔ หน้า

นิทัศนธรรม

บรรดาผู้มาบริหารจิตคือผู้กำลังพยายามปฏิบัติต่อจิตของตน เหมือนช่างทาสีปฏิบัติต่อแปรงสำหรับทาสี คือพยายามล้างสีที่จับให้ออกไปเสมอ ๆ ความสกปรกแม้มีบ้างก็จะไม่มากมาย จิตก็เช่นกัน เมื่อเป็นจิตสามัญชนก็ต้องมีอารมณ์ มีกิเลสเศร้าหมองเป็นธรรมดา แต่ถ้าพยายามใช้ธรรมะของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า คือ ทาน ศีล ภาวนา เข้าขัดเกลาไว้เสมอ กิเลสเครื่องเศร้าหมองก็จะไม่ท่วมท้นจนเกินไป แต่จะค่อยลดน้อยลงได้ทุกที โดยที่เจ้าตัวหรือเจ้าเมืองแห่งจิตตนครนั่นเองจะรู้ด้วยตนเอง จิตที่มีอารมณ์หรือมีกิเลสเครื่องเศร้าหมองน้อย ย่อมเป็นจิตที่ผ่องใส มีความสุขมาก ส่วนจิตที่มีอารมณ์หรือมีกิเลสเครื่องเศร้าหมองมาก ย่อมเป็นจิตที่หม่นหมอง มีความสุขน้อย เจ้าเมืองแห่งจิตตนครทุกคนย่อมรู้จักตัวของตัวเองได้ ดังนี้

(ญาณสังวรธรรม ๑๓/๑๕)

อันความดีงามเป็นเหตุแห่งความร่มเย็นเป็นสุข ทั้งของเจ้าตัวเองและทั้งแก่บรรดาผู้เกี่ยวข้องทั้งปวง เหมือนยามใดเจ้าเมืองแห่งจิตตนครมีความใกล้ชิดเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับคู่บารมีซึ่งมีความดีงาม ยามนั้นเจ้าเมืองแห่งจิตตนครก็ร่มเย็นเป็นสุข ทั้งยังแผ่ความร่มเย็นเป็นสุขนั้นไปทั่วทั้งจิตตนครอีกด้วย ดังนั้น ความดีงามจึงเป็นความสำคัญที่ควรจะสร้างสรรค์ให้เกิดขึ้นทุกหนทุกแห่งทุกจิตใจ

(ญาณสังวรธรรม ๑๓/๒๐)

อยากดี ไม่ใช่อยากได้ใคร่ดี ดังนั้น ก็ควรจะได้มุ่งพิจารณาจับจิตของตนเองให้รู้ว่า ความอยากได้ใคร่ดีเกิดขึ้นในจิตเมื่อใดเพียงไหน เมื่อเห็นหน้าตาความอยากได้ใคร่ดีอันเป็นนิสัยฝ่ายไม่ดีแล้ว ก็ให้พยายามข่ม พยายามดับ จนถึงพยายามทำให้สิ้นไปเสีย ด้วยการกระทำเช่นนั้น ความอยากดีจะเกิดขึ้นแทนที่ นับเป็นการเสริมสร้างนิสัยฝ่ายดีให้เกิดขึ้น เรียกได้ว่าเป็นการบริหารจิตใจโดยตรงที่จะนำให้เกิดความสุขแก่จิตใจยิ่ง ๆ ขึ้น

(ญาณสังวรธรรม ๑๓/๒๒)

อันความปรารถนาอยากได้ของแต่ละบุคคลนั้นจำต้องมีจำกัดหรือมีขอบเขต เช่น แก้วแหวนเงินทองที่อยากได้กัน ก็จะต้องมีส่วนจำกัดสำหรับแต่ละบุคคล เพราะจะต้องมีเฉลี่ยกันไปแก่คนทั้งปวง ทุก ๆ คนจึงต้องจำกัดความอยากได้ของตนให้อยู่ในขอบเขตของกฎหมายและศีลธรรม

(ญาณสังวรธรรม ๑๓/๒๔)

คนดีหรือคนชั่วก็เกิดจากการสั่งสมอารมณ์นี้เอง ไม่ได้เกิดจากสิ่งอื่น จึงควรจะได้ระวังการสั่งสมอารมณ์เป็นอย่างยิ่ง แม้ไม่ปรารถนาจะเป็นคนไม่ดี ขณะเดียวกันควรมีความเพียรใช้สติ ใช้ปัญญาสร้างทางออกสำหรับสิ่งไม่ดีขึ้นให้จิต เพื่อนำเอาสิ่งไม่ดีที่เข้าไปครองจิตอยู่ออกเสียให้ได้ แม้จะทีละเล็กทีละน้อย ก็ย่อมดีกว่าไม่มีการหาทางนำออกเสียเลย เพราะความไม่ดีนั้น ถ้าปล่อยให้เพิ่มพูนขึ้นโดยไม่พยายามทำให้ลดน้อยลง สักวันหนึ่งก็จะท่วมท้นจนไม่มีที่สำหรับความดีเหลืออยู่เลย

(ญาณสังวรธรรม ๑๓/๒๘)

ผู้ศึกษาพระพุทธศาสนารู้พระธรรมของพระพุทธเจ้าแม้พอควร ถึงจะยังไม่มีปัญญาเห็นตามพระธรรมนั้นจริง ๆ แต่ถ้าน้อมใจให้เชื่อบ้างว่า พระพุทธเจ้าทรงเป็นถึงบรมศาสดาที่ทรงสามารถตั้งพระศาสนาที่ใหญ่โตมั่นคงขึ้นได้ในโลก มีศาสนิกมากมาย อะไรที่ทรงสอนไว้ที่เราได้ศึกษารู้ย่อมเป็นความจริง เป็นต้นว่าทรงแสดงว่าสิ่งใดเป็นทุกข์ แม้จะยังไม่เห็นตามด้วยปัญญาของเราเองว่าเป็นทุกข์ กลับเห็นว่าเป็นสุขก็ควรจะอาศัยความเชื่อเข้าประกอบ ให้น้อมใจลงรับไว้บ้างว่าสิ่งนั้นเป็นทุกข์จริง มิใช่เป็นสุขดังเราเห็น เมื่อยอมเชื่อบ้างแล้วว่า สิ่งใดเป็นทุกข์ มิใช่เป็นสุข แม้จะเกิดความหลง ความเพลิน ความติดใจยินดีในสิ่งนั้น ก็ย่อมมีโอกาสจะหยุดลง หยุดเพลินหยุดติดใจยินดีได้บ้าง แม้เพียงครั้งคราวเมื่อเกิดสติ เกิดปัญญา

(ญาณสังวรธรรม ๑๓/๓๗)

การศึกษาในทางโลกก็ตาม ในทางธรรมก็ตาม ผู้มีปัญญาย่อมศึกษาเพื่อมุ่งเพิ่มพูนสติและปัญญาเป็นสำคัญ และย่อมเข้าใจดีว่าตนเองเท่านั้นที่จะสามารถนำความรู้ในเรื่องทั้งหลายมาเพิ่มพูนสติและปัญญาของตนได้ ผู้เขียนหนังสือหรือ ผู้บรรยายเรื่องราวเหล่านั้น เพียงสามารถนำความรู้ความเข้าใจมาแสดงให้ทราบเท่านั้น หาอาจทำให้ผู้ไม่ใคร่ครวญพิจารณาตามเกิดประโยชน์ได้ไม่ ผู้นำเรื่องจิตตนครมาบรรยายในรายการบริหารจิตอยู่ขณะนี้ก็เช่นกัน เป็นเพียงผู้นำธรรมเกี่ยวกับจิตตนครมาแสดง หน้าที่ในการนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์ต้องเป็นของบรรดาท่านผู้มาบริหารจิตทั้งหลาย

(ญาณสังวรธรรม ๑๓/๔๕-๔๖)

เล่ม ๑๔
ธรรมบรรยายเรื่องสวดมนต์ (๓๕๗ หน้า)

เป็นธรรมบรรยายที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงบรรยายในการอบรมหรือสอนพระใหม่ในปี พ.ศ. ๒๕๒๔ รวม ๓๗ ครั้ง พระนิพนธ์เรื่องนี้ ทรงอธิบายถึงความเป็นมาของการสวดมนต์ในพระพุทธศาสนา ความหมายของการสวดมนต์ และความหมายของบทสวดมนต์ที่นิยมสวดกันทั่วไปในเมืองไทย ที่เรียกว่า เจ็ดตำนานและสิบสองตำนาน โดยทรงแปลบทสวดมนต์แต่ละบทเป็นภาษาไทยแล้ว ทรงอธิบายข้อธรรมรวมทั้งชื่อบุคคลและสถานที่ ที่ปรากฏในบทสวดนั้น ๆ โดยละเอียด พระนิพนธ์เรื่องนี้จึงให้ความรู้เกี่ยวกับการสวดมนต์ทั้งในทางประวัติความเป็นมา ความมุ่งหมายของการสวดมนต์แต่ละบท และข้อธรรมหรือคำสอนที่ปรากฏอยู่ในบทสวดมนต์แต่ละบทด้วย ซึ่งความรู้เหล่านี้จะช่วยให้ชาวพุทธได้รับประโยชน์จากการสวดมนต์ยิ่งขึ้น ในตอนท้ายของธรรมบรรยายแต่ละครั้ง เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ก็จะทรงนำสู่การฝึกอบรมจิต หรือฝึกปฏิบัติสมาธิกรรมฐานเสมอ อันเป็นเป้าหมายสำคัญของการอบรมหรือการสอน

และเพื่อให้เป็นประโยชน์แก่การอบรมจิตหรือฝึกปฏิบัติสมาธิกรรมฐานสำหรับผู้สนใจในการฝึกสมาธิกรรมฐานยิ่งขึ้น จึงได้รวมพิมพ์ธรรมกถาในการปฏิบัติอบรมจิตที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงสอนพระใหม่ในปี พ.ศ. ๒๕๒๐ รวม ๑๘ ครั้งไว้ด้วย

ธรรมบรรยายชุดนี้ ทรงอธิบายหลักการปฏิบัติสมาธิกรรมฐานตามแนวสติปัฏฐานข้อกายานุปัสสนาสติปัฏฐานเป็นหลัก มีการนำข้อธรรมอื่น ๆ มาอธิบายแทรกบ้างตามความเหมาะสม ทั้งนี้ ก็เพื่อความรู้ความเข้าใจให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

ญาณสังวรธรรม เล่ม ๑๔ นี้ นอกจากจะให้ความรู้เกี่ยวกับการสวดมนต์และบทสวดมนต์แล้ว ยังทำให้ได้ความรู้เรื่องพุทธประวัติในบางเรื่องบางประเด็นเพิ่มขึ้นอีกด้วย เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้วจะเห็นได้ว่า เรื่องบทสวดมนต์นั้น ล้วนเป็นคำสอนที่สำคัญในพระพุทธศาสนา และเป็นคำสอนที่แสดงพุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณให้ปรากฏเป็นที่ชัดเจนนั่นเอง

ญาณสังวรธรรมเล่มนี้เป็นหนังสือ ๓๕๗ หน้า

นิทัศนธรรม

คำว่า “มนต์” นั้น ถ้าแปลตามศัพท์ที่ใช้เป็นภาษาพูดทั่วไป แปลว่าปรึกษาหารือ แต่ว่านำมาใช้เป็นบทสวดก็หมายความว่าเป็นบทสวดที่บริสุทธิ์หรือที่ศักดิ์สิทธิ์ เราใช้กันในภาษาไทยเป็นที่เข้าใจกัน

(ญาณสังวรธรรม ๑๔/๑๔)

เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว จึงได้มีธรรมเนียมที่พระภิกษุที่อยู่ในวัดหนึ่ง ๆ ประชุมกันในอุโบสถคือในโบสถ์ ในวิหาร หรือในหอสวดมนต์ที่กำหนดขึ้น ทำการสักการะบูชาพระพุทธปฏิมาซึ่งประดิษฐานอยู่ ในที่นั้นแทนการที่เข้าไปเฝ้าอุปัฏฐากบำรุงพระพุทธเจ้าในเวลาเช้า จึงสวดมนต์ และบทสวดนั้นก็เป็นบทสรรเสริญคุณพระรัตนตรัย คือพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นหลัก จึงได้เรียกบทสวดมนต์นี้ว่า สวดทำวัตร แปลตามศัพท์ก็คือว่า สวดทำการปฏิบัติบำรุง แต่เมื่อไม่มีองค์พระพุทธเจ้าที่จะปฏิบัติบำรุง จึงสวดสรรเสริญคุณ พระพุทธเจ้า พร้อมทั้งพระธรรม พระสงฆ์แทน จึงได้เรียกว่า สวดทำวัตร

(ญาณสังวรธรรม ๑๔/๑๖)

บทสวดพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ ทั้ง ๓ นี้เป็นหลักใหญ่แห่งบทพระคุณของพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ซึ่งผู้นับถือพระพุทธศาสนาทั่วไปย่อมจะจำกันได้ เพราะฉะนั้น บทสวด นโม บทสวด พุทฺธํ บทสวด อิติปิโส สฺวากฺขาโต สุปฏิปนฺโน นับว่าเป็นบทสวดสำคัญที่ควรจะต้องจำได้และสวดได้ และทำความเข้าใจตามสมควร และโดยเฉพาะก็ทำความเข้าใจตามอรรถคือเนื้อความของบทที่สวดนั้นอย่างย่อ ๆ ก่อน ก็จะทำให้ได้ความรู้ความเข้าใจถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์โดยพระคุณ

(ญาณสังวรธรรม ๑๔/๒๓)

การมานับถือเครื่องรางของขลังที่เป็นพระพุทธปฏิมาหรือที่เป็นพระธรรม ก็ยังดีกว่าไปเอาสิ่งอะไรต่ออะไรอย่างอื่นมาถือเป็นเครื่องศักดิ์สิทธิ์ คือ เอาพระมาห้อยคอก็ยังดีกว่าเอาสิ่งอื่นที่ไม่ใช่พระมาห้อยคอ คือไม่ใช่เป็นพระพุทธรูป ไม่ใช่เป็นพระธรรม เพราะว่าก็ยังน้อมจิตใจให้เข้ามาสู่พระพุทธศาสนา และเมื่อเข้ามาสู่พระพุทธศาสนา ได้ฟังธรรมได้ศึกษาอบรมขึ้น ก็จะได้ปัญญาที่ละเอียดขึ้น ได้ศรัทธาที่ละเอียดขึ้น ก็จะชักนำให้การปฏิบัติถูกต้องยิ่งขึ้น เพราะว่าในขั้นที่ยังละสังโยชน์ไม่ได้นั้น ก็เป็นเหมือนอย่างในขั้นเป็นเด็กเล็ก ๆ โดยความรู้คือโดยปัญญา เมื่อเป็นเด็กเล็ก ๆ ซึ่งมีความรู้ในขั้นเด็กเล็ก ๆ จะเอาความรู้ในขั้นผู้ใหญ่มาใส่ให้นั้นก็ย่อมไม่ได้

(ญาณสังวรธรรม ๑๔/๒๗)

บรรดาบุคคลที่นึกว่าเจริญแล้ว เลิกทาสหมดแล้ว แต่อันที่จริงเมื่อพิจารณาเข้ามาดูที่ใจแล้ว ก็จะเห็นว่ายังไม่เลิกทาสในจิตใจ ยิ่งจะเป็นทาสของตัณหากันมากขึ้น เป็นตัณหาทาโส ตัณหาทาสีกันมากขึ้น ทั้งสตรีทั้งบุรุษ เพราะยังละตัณหา คือความดิ้นรนทะยานอยากยังไม่ได้ และก็ไม่ทำความรู้สึกตน ไม่ลดไม่ละตัณหาลงไป ยังยอมตนเป็นทาสของตัณหากันอยู่เป็นอันมาก ความเดือดร้อนวุ่นวายทั้งหลายในโลก จึงยังเป็นไปอยู่ไม่สิ้นสุด เพราะฉะนั้น เมื่อตัณหายังคงครอบงำจิตใจบุคคลในโลกนี้ อยู่ได้ตราบใด ความทุกข์ซึ่งเป็นตัวผล การประกอบอกุศลกรรมทุจริตต่าง ๆ ทั้งหลายก็ยังมีอยู่ตราบนั้น ไม่มีที่สิ้นสุดลงได้ เพราะฉะนั้น ความเบียดเบียนกันตั้งแต่กลุ่มเล็ก ถึงกลุ่มใหญ่เป็นสงคราม ตั้งแต่กลุ่มน้อยจนถึงกลุ่มใหญ่เป็นสงครามโลกจึงไม่อาจที่จะหยุดได้ ตราบใดที่ยังไม่มีการปฏิบัติละตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากในใจของบุคคลลงไป

(ญาณสังวรธรรม ๑๔/๔๓)

พระพุทธศาสนาแสดงมงคลภายในคือความประพฤติปฏิบัตินี้เองของแต่ละบุคคล เมื่อเป็นความประพฤติปฏิบัติที่ดีที่ชอบที่ถูกต้องอันเกี่ยวแก่ผู้อื่นบ้าง เกี่ยวแก่ตนเองบ้าง เกี่ยวแก่ผู้อื่นก็ได้แก่เป็นการเกี่ยวแก่สังคม ที่เกี่ยวแก่ตนเองก็คือว่าเกี่ยวแก่ความประพฤติปฏิบัติของตนเอง อันเป็นการปฏิบัติที่ถูกต้องดีชอบทั้งที่เกี่ยวแก่ผู้อื่นทั้งที่เกี่ยวแก่ตนเอง ดังนี้จึงจะเป็นมงคล คือเหตุที่จะให้บรรลุถึงความเจริญ เป็นมงคลส่วนเหตุ และเมื่อปฏิบัติในมงคลส่วนเหตุดั่งนี้ จึงจะบรรลุถึงมงคลที่เป็นส่วนผล มีความสุขความเจริญ ความเกษมสวัสดีต่าง ๆ ตามที่ต้องการ และในข้อนี้พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงชี้ไว้ชัดเจนว่า ปฏิบัติอย่างไรบ้างทำอย่างไรบ้างจึงจะเป็นมงคล และก็เป็นมงคลอันอุดมคือสูงสุด

(ญาณสังวรธรรม ๑๔/๔๙)

เล่ม ๑๕
ทศบารมี ทศพิธราชธรรม พระพุทธคุณ

ญาณสังวรธรรมเล่มนี้ ประกอบด้วย ธรรมบรรยาย ๒ ชุดคือ *ทศบารมี ทศพิธราชธรรม* กับ*พระพุทธคุณ*

เรื่อง*ทศบารมี ทศพิธราชธรรม* เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงบรรยายในการอบรมหรือสอนพระใหม่ในปี พ.ศ. ๒๕๓๐ รวม ๓๘ ครั้ง พระนิพนธ์เรื่องนี้ทรงมุ่งแสดงให้เห็นว่า ธรรมะหรือคำสอน ๒ หมวด คือ ทศบารมี หรือ บารมี ๑๐ กับทศพิธราชธรรม หรือธรรมของพระราชา ๑๐ นั้น มีความสัมพันธ์กันและมีเนื้อหาไม่ต่างกัน เพียงแต่มีความมุ่งหมายต่างกัน กล่าวคือ ทศบารมีนั้น เป็นบารมีธรรมที่มุ่งผลคือความหลุดพ้น หรือมุ่งผลระดับโลกุตตระ ส่วนทศพิธราชธรรมนั้น เป็นบารมีธรรมที่มุ่งผลคือ ความสุขของประชาชน หรือมุ่งผลระดับโลกียะ

พระนิพนธ์เรื่อง *ทศบารมี ทศพิธราชธรรม*นี้ จึงนับว่าเป็นธรรมวิจัยแนวใหม่ที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงดำรินำเสนอให้พิจารณาศึกษา และน้อมนำไปปฏิบัติสำหรับทุกคน

ทศบารมี	ทศพิธราชธรรม
ทาน	ทาน
ศีล	ศีล
เนกขัมมะ	ปริจจาคะ
ปัญญา	อาชวะ
วิริยะ	มัทวะ
ขันติ	ตบะ
สัจจะ	อักโกธะ
อธิฏฐาน	อวิหิงสา
เมตตา	ขันติ
อุเบกขา	อวิโรธนะ

เรื่อง*พระพุทธคุณ* คือคำอธิบายเรื่องคุณของพระพุทธเจ้า ที่เราสวดกันทั่วไปว่า อิติปิโส ภควาฯ นั่นเอง เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้ทรงอธิบายขยายความพระพุทธคุณแต่ละบท หรือแต่ละข้ออย่างละเอียดพิสดาร เพื่อให้เรารู้จักและเข้าใจบุคคลที่เราเรียกว่า พระพุทธเจ้า ได้อย่างแจ่มแจ้งชัดเจน พระนิพนธ์เรื่องพระพุทธคุณนี้ ก็เป็นธรรมบรรยายที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงบรรยายในการอบรมหรือสอนพระใหม่ในปี พ.ศ. ๒๕๒๙ รวม ๒๘ ครั้ง เรื่องพระพุทธคุณก็เป็นหลักการในการปฏิบัติสมาธิกรรมฐานอย่างหนึ่ง เรียกว่า พุทธานุสติ หรือ การเจริญพุทธานุสติ

ญาณสังวรธรรมเล่มนี้ เป็นหนังสือ ๔๕๖ หน้า

นิทัศนธรรม

นิสสัย อุปนิสสัย วาสนา บารมี อาสวะ ก็มีความหมายถึงภาวะที่เป็นพื้นฐานของจิตใจ อันเนื่องมาจากกรรมดีกรรมชั่วที่ตนกระทำนั้นเอง เมื่อทำกรรมดีก็เหลือเป็นบารมีเก็บสะสมไว้ เมื่อทำกรรมชั่วก็เหลือเป็นอาสวะเก็บสะสมไว้ บารมีก็เก็บดีเก็บถูก อาสวะก็เก็บชั่วเก็บผิด ที่ไม่หมดสิ้นเพิ่มเติมขึ้นอยู่เสมอ และก็ทำให้มาปรากฏเป็นนิสสัย อุปนิสสัยต่าง ๆ เป็นอัธยาศัยต่าง ๆ ดีบ้างชั่วบ้าง และทั้งดีทั้งชั่วนั้น สิ่งที่ได้ประกอบกระทำบ่อย ๆ จนอยู่ตัวก็เรียกว่าเป็นวาสนาที่ละยาก ถ้าไม่อยู่ตัวแล้วละง่ายกว่า ถ้าอยู่ตัวละยาก ความที่เป็นวาสนาคืออยู่ตัวนั้นก็เกิดจากทำบ่อย ๆ เพราะฉะนั้น เมื่อสรุปเข้าแล้ว เหตุเบื้องต้นของทั้งหมดนี้จึงอยู่ที่ เสวนา คือการส้องเสพ การที่กระทำอะไรทางกายทางวาจาทางใจเรียกว่าการเสวนาคือการส้องเสพทั้งนั้น ทำกรรมดีก็ส้องเสพกรรมดี ทำกรรมชั่วก็ส้องเสพกรรมชั่ว เพราะฉะนั้น เสวนาคือการส้องเสพนี้จึงเป็นสิ่งสำคัญ

(ญาณสังวรธรรม ๑๕/๔๔)

เป็นความนิยมของประเทศไทยเรา ของคนไทยเราที่ได้เทิดทูนยกย่ององค์พระมหากษัตริย์มาตั้งแต่เก่าก่อน และก็เป็นประโยชน์ที่ทำให้องค์พระมหากษัตริย์ได้ทรงสำนึกพระองค์ว่า เมื่อทรงเป็นพระโพธิสัตว์หรือเป็นเหมือนพระโพธิสัตว์ ก็จะต้องทรงบำเพ็ญบารมี มีทานศีลเป็นต้น แก่ประชาชน และโดยเฉพาะก็จะต้องทรงยกย่องรักษาพระพุทธศาสนา อุปถัมภ์บำรุงรักษาพระสงฆ์ เพราะฉะนั้น ถวายให้พระเจ้าอยู่หัวพระมหากษัตริย์ท่านเป็นพระโพธิสัตว์ ทรงบำเพ็ญพระบารมีก็เป็นประโยชน์ดั่งนี้ และเมื่อทรงบำเพ็ญพระบารมีนั้น ก็เป็นอันว่าได้ทรงบำเพ็ญทศพิธราชธรรมไปด้วยกัน เพราะธรรมทั้งคู่นี้ก็มีข้อธรรมที่ตรงกันบ้าง ต่างกันบ้างโดยพยัญชนะ แต่โดยเนื้อความแล้วก็เข้ากันได้ทุกข้อ แต่ว่าทางบารมีนั้น มุ่งพระโพธิญาณสำหรับพระโพธิสัตว์ ทศพิธราชธรรมนั้นมุ่งสำหรับปกครองประชาชนปกครองบ้านเมือง

(ญาณสังวรธรรม ๑๕/๙๒-๙๓)

ธรรมปฏิบัตินั้นท่านสอนให้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม เช่นจะปฏิบัติในธรรมข้อใด ก็ให้มีเหตุสมควรที่จะใช้ธรรมข้อนั้น เช่นอุเบกขาจะพึงใช้ในเมื่อมีเหตุเช่นไร จะกล่าวเป็นตัวอย่าง ในความเพียรทุกอย่าง จะใช้อุเบกขาเสียทีเดียวหาได้ไม่ ต้องเริ่มความเพียรขึ้นก่อน เมื่อมีความเพียรเต็มที่แล้ว จึงประคองความเพียรให้ดำเนินไปโดยสม่ำเสมอ ต้องใช้อุเบกขามีหน้าที่ประคองความเพียร ท่านเปรียบเหมือนหลอมทอง ต้องสูบเป่าให้ไฟแรง เทียบกับเวลาที่ต้องเพียร ครั้นไฟแรงไปต้องพรมน้ำ เมื่อไฟพอดีก็หยุดสูบ หยุดพรมน้ำ คอยดูอยู่เฉย ๆ เทียบกับเวลาที่ต้องใช้อุเบกขาตามตัวอย่างนี้ จะเห็นได้ว่า ธรรมถ้าใช้ผิดที่ผิดทางเสียแล้ว ในเวลาที่ต้องเพียร ไปใช้อุเบกขาก็เสีย ในเวลาที่ต้องใช้อุเบกขา ไปใช้เพียรก็เสีย

(ญาณสังวรธรรม ๑๕/๒๖๓)

คนทุกคนจะทำอะไร ย่อมมีความต้องการในผลที่จะพึงได้จากการกระทำ ความสำเร็จคือการได้บรรลุถึงผลนั้น จึงจำต้องอาศัยธรรมข้อหนึ่งคืออธิษฐาน ได้แก่ความตั้งใจมุ่งมั่นดังกล่าวแล้ว และจำต้องมีอธิษฐานทั้งในผลทั้งในเหตุ เช่น ในการศึกษาเล่าเรียน ต้องมีอธิษฐานในผลคือความสำเร็จการศึกษา ในเหตุคือทำการศึกษาไปโดยลำดับ ในการงานต้องมีอธิษฐานในผลคือความได้ทรัพย์ ยศ เป็นต้น ในเหตุคือการทำงานให้ดี ในด้านความดี ต้องมีอธิษฐานในผลคือความมีเกียรติด้วยความดี ในเหตุคือความเว้นความชั่ว ทำความดี คนโดยมากมีอธิษฐานในผลที่ตนชอบอยู่ด้วยกันทั้งนั้น เช่นตั้งใจมุ่งมั่นจะเป็นนักปราชญ์ จะเป็นเศรษฐี จะได้นั้นได้นี่ เป็นนั่นเป็นนี่ต่าง ๆ แต่ขาดอธิษฐานในเหตุ คือขาดความตั้งใจมุ่งมั่นในอันที่จะประกอบเหตุให้สมแก่ผลที่ประสงค์

(ญาณสังวรธรรม ๑๕/๒๒๑)

การที่พระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญพระบารมี ก็เรียกอย่างหนึ่งว่า โพธิสมภาร คือบำเพ็ญบารมีเพื่อความตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า สัมภาระนั้นจึงมีความหมายถึงบำเพ็ญให้บริบูรณ์ด้วย และคำว่าสัมภาระนี้ มาจาก ภรธาตุ ที่แปลว่าเลี้ยง เช่นว่ามารดาบิดาเลี้ยงบุตร ภาระจึงแปลว่าเลี้ยง และการเลี้ยงนั้นก็คือการที่บำรุงให้อิ่มหนำสำราญ

อย่างมารดาบิดาเลี้ยงบุตรธิดา ก็บำรุงให้อิ่มหนำสำราญ พระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญโพธิสมภาร ก็คือการที่ทรงบำเพ็ญพระบารมีให้บริบูรณ์ ถ้าเทียบอย่างกับมารดาบิดาเลี้ยงบุตร ก็คือว่าให้อิ่มหนำสำราญ ก็คือให้บริบูรณ์ สัมภาระ จึงหมายถึง บำเพ็ญได้ บำเพ็ญบารมีนั้นเพื่อพระโพธิญาณก็เรียกว่า โพธิสมภาร คือเป็นการที่บำเพ็ญบารมีให้บริบูรณ์เพื่อ โพธิ คือความตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า เป็นคำที่ใช้สำหรับพระโพธิสัตว์มาในคัมภีร์ และเมื่อนำมาใช้ต่อพระมหากษัตริย์เป็นพระราชสมภารเจ้า จึงมีความหมายเหมือนอย่างทรงเป็นพระโพธิสัตว์สำหรับประชาชน เป็น ราชโพธิสัตว์ ทรงบำเพ็ญทศพิธราชธรรมให้สมบูรณ์ ตามหน้าที่ของพระราชาผู้ปกครองประชาชนพึงปฏิบัติกระทำเพื่อประชาชน

(ญาณสังวรธรรม ๑๕/๑๕๔-๑๕๕)

วิธีพิจารณาธรรมะเพื่อให้ได้วิปัสสนาญาณ ความหยั่งรู้เห็นแจ้ง หรือญาณทัสสนะ ความรู้ความเห็นอันเป็นตัวปัญญาในพุทธศาสนานั้น ก็ตั้งต้นดังที่แสดงแล้วว่า พิจารณาดูจิต ก็คือดูความรู้ความคิด เมื่อดูก็รู้ว่าเรารู้เราคิดอย่างนี้ ๆ จึงก้าวไปพิจารณาถึง “เรา” เราคืออะไร อยู่ที่ไหน ก็ต้องอาศัยคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้านำนั่นแหละ ก็จะได้ทราบตามพระพุทธเจ้าว่า อยู่ที่สมมติบัญญัติ อยู่ที่อุปาทานความยึดถือ จึงมาถึงอุปาทาน ความยึดถือ ก็สืบต่อไปอีกว่า ยึดถือซึ่งอะไร ก็คือขันธ์ ๕ หรือซึ่งนามรูป วิธีที่พิจารณาดั่งนี้แหละคือเรียกว่า “เจาะแทง” ก็คือขบคิด หรือว่า ธรรมวิจัย เลือกเฟ้นธรรมนั้นเอง สอบเข้ามาที่ตัวเอง อาศัยคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้านำ เพราะฉะนั้นก็เท่ากับว่าพระพุทธเจ้าได้เสด็จนำดำเนินไปข้างหน้าของผู้ปฏิบัติ ก็ตามเสด็จพระองค์ต่อไป

(ญาณสังวรธรรม ๑๕/๔๔๐-๔๔๑)

เล่ม ๑๖ - ๑๗
พระพุทธเจ้าของเรานั้นท่านเลิศล้ำ ภาคต้นและภาคปลาย
(๔๘๐ และ ๕๖๖ หน้า)

พระนิพนธ์เรื่องนี้ทรงเริ่มนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๓ ขณะดำรงสมณศักดิ์ที่พระธรรมวราภรณ์ และทรงนิพนธ์ต่อเนื่องมาจนถึง พ.ศ. ๒๕๑๗ รวมเวลา ๑๒ ปี สำหรับลงพิมพ์ในนิตยสารศรีสัปดาห์เป็นตอน ๆ รวม ๖๑๒ ตอน นับเป็นเรื่องได้ ๕๓๕ เรื่อง (บางเรื่องมีหลายตอน)

ความมุ่งหมายในการทรงนิพนธ์เรื่องนี้ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้ทรงอธิบายไว้คราวหนึ่งว่า "เรื่องนี้ทุกฉบับ เมื่ออ่านดูแล้ว จะเห็นได้ว่าแสดงรวมเข้าในคำเดียวคือ "พระพุทธคุณ" จากทางต่าง ๆ ที่อาจพรรณนาได้อย่างไม่มีทางจบสิ้น แต่เรื่องที่พรรณนาก็จบลงแต่ละฉบับ อาจบังเอิญซ้ำกันบ้างก็ได้"

ฉะนั้น เรื่อง*พระพุทธเจ้าของเรานั้นท่านเลิศล้ำ* จึงเป็นหนังสือแสดงพระพุทธ-คุณแนวใหม่ ที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงพระดำริขึ้นและนำเสนอให้ประชาชนได้พิจารณาศึกษา เรื่องต่าง ๆ ที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงนำมาเล่าประกอบการแสดงพระพุทธคุณดังกล่าวจึงมีหลากหลาย มีทั้ง คำสอนในพระไตรปิฎก พุทธสถานต่าง ๆ ในประเทศไทย พระพุทธรูปสำคัญในประเทศไทย พระพุทธเจดีย์สำคัญในประเทศไทย เหตุการณ์สำคัญที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ประเพณีทางพระพุทธศาสนา เหตุการณ์ของชีวิตและประวัติบุคคลสำคัญทางพระพุทธศาสนา เป็นต้น แล้วทรงแสดงให้เห็นว่า เรื่องเหล่านี้เกี่ยวโยง หรือ แสดงถึงพระพุทธข้อไหน อย่างไร

พระนิพนธ์เรื่องนี้ จึงให้ความรู้เกี่ยวกับธรรมะและพระพุทธศาสนาอย่างกว้างขวาง รวมถึงความเข้าใจเรื่องชีวิตและโลกตามแนวพระพุทธศาสนาอย่างน่าสนใจยิ่ง เป็นการแสดงพระพุทธคุณโดยการเล่าเรื่องจิปาถะให้ฟังเพลิน ๆ แต่ทำให้เราได้รู้เรื่องธรรมะและพระพุทธศาสนาอย่างไม่รู้ตัวว่าถูกสอน

พระนิพนธ์เรื่องนี้แบ่งพิมพ์เป็น ๒ เล่ม หรือ ๒ ภาค รวมเป็นหนังสือ ๑,๐๔๖ หน้า

นิทัศนธรรม

เราทุกคนเดี๋ยวนี้เกิดมามีศาสนา ที่นับถือสืบกันมาเหมือนอย่างมีบิดามารดา คนที่มีมารยาทย่อมไม่ลบหลู่ดูหมิ่นศาสนาที่นับถือของใคร ๆ ไม่ดูหมิ่นวัตถุที่เคารพในศาสนานั้น ๆ ไม่กล่าวหาศาสนาหรือวัตถุที่เคารพในศาสนาของใครว่าไม่ดี คิดดูเถิด หลักมารยาทอันดีของคนธรรมดาสามัญนี่เองเป็นดังนี้ คนยิ่งสูงกว่าคนธรรมดาสามัญก็ควรจะยิ่งมีมารยาทละเอียดมากขึ้น แต่ถ้าเสียมารยาทไปเสียแล้ว ก็ตกต่ำไปยิ่งกว่าคนธรรมดาสามัญเสียอีก แล้วจะควรนับถือเชื่อฟังได้หรือ คิดเฉลียวใจดูสักนิดเดียวก็จะรู้สึกหมดนับถือเชื่อฟังไปทีเดียว

(ญาณสังวรธรรม ๑๖/๗)

เริ่มแต่ตื่นนอนเช้าจนถึงหลับไปใหม่ตอนกลางคืน ทุกคนต้องเผชิญเหตุการณ์ต่าง ๆ กัน ทำให้ภาวะจิตใจเปลี่ยนแปลงไปต่าง ๆ มีสุขมีทุกข์ไปตามเหตุการณ์ต่าง ๆ กันนั้น ไม่เฉพาะปัจจุบันนี้ เมื่อย้อนกลับไปดูวันเดือนปีในอดีตก็เป็นเช่นเดียวกัน บางทีกระแสของเหตุการณ์ได้กระทบกระแสของชีวิตอย่างแรงจนเกือบจะทนทานมิได้ แต่ส่วนที่ล่วงไปแล้ว ก็ปล่อยให้ล่วงไปเสียเถิด ป่วยการเก็บมาคิดให้เป็นทุกข์ ควรคิดในปัจจุบันที่กำลังเผชิญ เพื่อทำให้เกิดผลดีที่สุดดีกว่า

(ญาณสังวรธรรม ๑๖/๑๗)

บางคนอาจเข้าใจว่าพระพุทธศาสนาสอนให้ยอมแพ้ให้อ่อนแอ ไม่มีคำสอนเช่นนั้นที่ไหนเลย มีแต่สอนให้ทำใจให้อดทนเข้มแข็ง สามารถชนะใจตนเองได้ กำจัดข้าศึกใจให้หมดสิ้น ไม่เอาทั้งแพ้ทั้งชนะใครทั้งนั้น มุ่งแต่ที่จะทำประโยชน์โดยไม่หวั่นต่ออะไรหรือใคร ๆ ทั้งไม่ให้เกิดภัยแก่ตนเองและแก่คนอื่น

(ญาณสังวรธรรม ๑๖/๒๔)

บุคคลโดยมากเมื่อประสบพบผ่านอารมณ์ที่เป็นเครื่องกระตุ้นเตือนให้เกิดความชอบความชังความหลงนานาชนิด ก็ออกรับไว้ ไม่ค่อยจะได้คิดปลีกแยกตัวแยกใจออก จึงพากันพูดผิดทำผิดเลี้ยงชีวิตผิด (corruption) ต่าง ๆ ถ้ารู้จักคิดแยกตัวแยกใจออกอย่างพระพุทธเจ้า ก็จะลดความชั่วผิดลงได้มาก

(ญาณสังวรธรรม ๑๖/๕๒)

พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้ทนทานต่อการพิสูจน์ของนักเรียนนักศึกษาทั้งหลาย แต่ข้อสำคัญต้องพิสูจน์ด้วยการเรียนการศึกษา หรือการปฏิบัติให้รู้พระธรรมของพระองค์ อย่าพิสูจน์ด้วยความไม่รู้ และเมื่อยิ่งพิสูจน์ด้วยความรู้ดังกล่าว ก็ยิ่งจะเห็นว่าพระองค์เป็น "วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน" ถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะอย่างล้ำเลิศ

(ญาณสังวรธรรม ๑๖/๕๗)

การพัฒนาซึ่งมีความหมายถึงการสร้างเสริมปรับปรุงให้ดีเจริญขึ้น เป็นกิจที่ควรทำ เพราะบ้านเมืองจะบังเกิดความเจริญ ก็ด้วยการพัฒนาในส่วนต่าง ๆ ที่ยังด้อยความเจริญอยู่ แต่ก็ต้องพัฒนาคนด้วย ในการพัฒนาคนก็จำต้องพัฒนาให้ถึงจิตใจ ถ้าคนมีจิตใจไม่เจริญ ก็ยากที่จะพัฒนาส่วนอื่น ๆ ให้เกิดผลสำเร็จได้

(ญาณสังวรธรรม ๑๖/๑๓๕)

การรักษาเกียรติเป็นการรักษาธรรมะอย่างหนึ่ง จะก้าวหน้าหรือถอยหลังด้วยเกียรติหรือเพื่อเกียรติ ก็เป็นสิ่งที่พึงสรรเสริญเท่ากัน ดังเรื่องราชสีห์ถอยหลังให้แก่สุกรตัวเปื้อนคูถไม่ยอมต่อสู้ด้วย ในนิทานสุภาษิต

(ญาณสังวรธรรม ๑๖/๑๖๖)

คนทำดีที่ยังเป็นทุกข์ดังกล่าว ก็เพราะยังทำไม่ถึงความดีแห่งจิตใจของตนเอง จิตใจจึงยังมีความยินดียินร้ายไปตามอารมณ์ที่มากระทบจากคนทั้งหลาย หากได้เล็งเห็นว่าเรื่องของคนทั้งหลายนั้นเป็นเรื่องของโลก ถ้าตนเองมีจิตใจมั่นคงไม่หวั่นไหว (ตามพระพุทธอุทานนั้น) ก็ไม่ต้องเป็นทุกข์เพราะเรื่องของคนอื่น

(ญาณสังวรธรรม ๑๗/๕๗)

ปัญหาสำคัญที่สุดเวลานี้ จึงอยู่ที่ว่าคนเราต้องการปัญญากันหรือไม่ และได้ใช้ปัญญากันอยู่เพียงไร อาหารของปัญญาก็คือเหตุผล คนเราในบัดนี้มีการศึกษาดี มีความรู้ความฉลาดมากกว่าแต่ก่อน แต่ในบางอย่างงดใช้เหตุผลเสียเฉย ๆ เช่นในเรื่องเกี่ยวแก่ผู้วิเศษหรือสิ่งวิเศษอัศจรรย์ที่เป็นข่าวแตกตื่นกันอยู่บ่อย ๆ ยอมเชื่อเสียราบคาบแล้วในสิ่งที่ไม่มีเหตุผล หรือเชื่อเสียแล้วว่าจะมีผลเช่นนั้นเช่นนี้ และสรุปเหตุว่าเป็นความวิเศษอัศจรรย์ที่ไม่รู้ว่าอะไร เทวดาก็มักจะเกิดขึ้นตรงนี้ คือเมื่อไม่รู้ว่าอะไรก็ว่าเทวดา จึงเป็นเรื่องของอวิชชา (ความไม่รู้จริง) โมหะ (ความหลง) คนที่ฉลาดมาเป็นเสียดังนี้ไม่น้อย คืองดใช้ปัญญาเสียเฉย ๆ

(ญาณสังวรธรรม ๑๗/๖๑)

ความจริง ปัญญาเป็นเรื่องสำคัญ ถ้าเผลอไปเสีย ก็เหมือนไม่มีปัญญา กลายเป็นโง่หลงจนถึงเสียหาย เพราะถูกเขาหลอกเอาได้เป็นต้น ดังที่เรียกว่า “เสียรู้” เขาซึ่งโดยที่แท้ก็คือเสียรู้ของตนเอง หมายความว่าความรู้ของตนเสียไป เรื่องเผลอปัญญาหรือเสียรู้นี้ บางทีคนอื่นเขาเห็นกันหัวเราะกัน แต่ตัวผู้เผลอเองไม่รู้

(ญาณสังวรธรรม ๑๗/๗๖)

อันเหตุการณ์ที่บังเกิดขึ้นแก่ชีวิต มีอยู่เป็นอันมากที่บังเกิดขึ้นโดยไม่รู้ไม่คิดมาก่อน แต่เมื่อเป็นเหตุการณ์ที่จะต้องเกิดก็เกิดขึ้นจนได้ ถ้าหากใครมองดูเหตุการณ์ต่าง ๆ เหลานั้นอย่างของเล่น ๆ ไม่จริงจัง ก็ไม่เกิดทุกข์เดือดร้อน หรือจะเกิดบ้างก็เกิดอย่างเล่น ๆ ถ้าจะหนีเหตุการณ์เสียบ้าง ก็เหมือนอย่างหนีไปเที่ยวเล่นหรือไปพักผ่อนเสียครั้งคราวหนึ่ง

(ญาณสังวรธรรม ๑๗/๑๔๑)

เล่ม ๑๘
ธรรมทรรศนะ (๓๐๑ หน้า)

รวมพระนิพนธ์เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงนิพนธ์ไว้ในโอกาสต่าง ๆ นับแต่ครั้งที่ยังทรงเป็นพระเปรียญจนถึงเมื่อทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก โดยแบ่งเนื้อหาเป็น ๓ ภาคคือ

ภาคยุวทรรศน์ (ทรรศนะในวัยหนุ่ม) ได้แก่เรื่องต่าง ๆ ที่ทรงนิพนธ์ในช่วงต้นแห่งพระชนมายุ ซึ่งส่วนมากก็คือเรื่องที่ทรงนิพนธ์เมื่อครั้งยังทรงเป็นพระเปรียญ มี ๖ เรื่อง คือ แนวความเชื่อ ทางศรัทธา การทำบุญ ศึกษา คำสัจ ศีลและทิฏฐิที่ดี

ภาคมัชฌิมทรรศน์ (ทรรศนะในวัยกลางคน) ได้แก่เรื่องต่าง ๆ ที่ทรงนิพนธ์ในช่วงกลางแห่งพระชนมายุ ซึ่งส่วนมากก็คือเรื่องที่ทรงนิพนธ์ในช่วงเวลาที่ยังไม่ได้รับพระราชทานสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช มี ๔ เรื่อง คือ เรื่องบวชดี ศาสนากับชีวิต พระพุทธศาสนาและการนับถือพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้อง มนุษยธรรม

ภาคปัจจุบันทรรศน์ (ทรรศนะในวัยปัจจุบัน) ได้แก่เรื่องต่าง ๆ ที่ส่วนมากทรงนิพนธ์เมื่อทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายกแล้ว มี ๔ เรื่องคือ พระพุทธศาสนากับสังคมไทย กรรม ใจความสำคัญแห่งพระพุทธศาสนา ความเข้าใจเรื่องจิตตภาวนา

พระนิพนธ์ในเล่มนี้ ทำให้เราได้เห็นพระทรรศนะทางธรรมและทางพระพุทธ-ศาสนาของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ในแต่ละช่วงแห่งพระชนม์ชีพ ว่าเป็นอย่างไร และสิ่งหนึ่งที่เราจะเห็นได้อย่างโดดเด่นในพระนิพนธ์เหล่านี้ก็คือ พระอัธยาศัยในการวิเคราะห์วิจารณ์ธรรม ซึ่งพระคุณลักษณะดังกล่าวนี้ ย่อมส่องแสดงถึงวิธีการศึกษาของพระองค์ว่า ทรงสังเกตศึกษาไม่ว่าในเรื่องใดอย่างละเอียดถี่ถ้วน แล้วจึงทรงแสดงออกมาเป็นพระทรรศนะ หรือคำอธิบายในเรื่องนั้น ๆ เพราะฉะนั้น ในพระนิพนธ์ของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ จึงมักมีคำอธิบาย ทั้งในเชิงวิเคราะห์และในเชิงสังเคราะห์เสมอ ซึ่งเป็นประโยชน์แก่ผู้อ่านเป็นอย่างยิ่ง เพราะเป็นการให้ความรู้และแง่คิดใหม่ ๆ ในเรื่องนั้น ๆ

นิทัศนธรรม

คำสอน ประเภทแรกเรียกว่าคำสอนทางโลก ประเภทที่สอง เรียกว่าคำสอนทางธรรมจรรยา คำสอนทั้งสองนี้ มีจุดมุ่งสำคัญต่างกันดังนี้ คำสอนทางโลก มุ่งให้บรรจุไว้ที่สมอง คือมุ่งให้มนุษย์นิกรมีความรู้ความเข้าใจในวิทยาการนั้นเป็นที่ตั้ง คำสอนทางธรรมจรรยา มุ่งให้บรรจุหรือถือไว้ที่กาย วาจา และดวงใจ คือมุ่งให้มนุษย์นิกรมีความเชื่อถือคือปฏิบัติตามเป็นที่ตั้ง คำสั่งเป็นคำบังคับให้เชื่อฟังโดยส่วนเดียว ถ้าฝ่าฝืนก็ถูกผู้รักษาคำสั่งลงโทษ ส่วนคำสอนทางโลก มิใช่คำสอนที่มุ่งให้เชื่อถือโดยส่วนเดียว โดยมากมุ่งให้เกิดความรู้ทันโลก ส่วนคำสอนทางธรรมจรรยามุ่งให้เชื่อถือคือปฏิบัติตาม ถ้าเห็นว่ามีเหตุผลไม่พอหรือไม่สมัครใจ จะไม่เชื่อถือก็ได้ แต่ถ้าไม่เชื่อถือความดี ไปเชื่อถือความชั่ว ก็ถูกธรรมดาลงโทษเอง

(ญาณสังวรธรรม ๑๘/๕)

เรื่องการถือศีล สมาธิ ปัญญา มีข้อที่จะพึงพูดดังต่อไปนี้ ถ้าเข้าใจว่า เมื่อจักถือศีล สมาธิ ปัญญา ต้องไปถือที่วัด ที่ป่าเป็นต้น เรียกว่าเข้าใจพลาดที่ คือเมื่อจักถือก็ไม่ต้องไปถือที่ไหนอื่น ถือที่กาย วาจา จิตนี้แหละ วัดก็ดี ป่าก็ดี เป็นเพียงอุปกรณ์ให้สะดวกแก่การถือเท่านั้น เพราะฉะนั้น เมื่อหวังจะถือให้สะดวก จึงสมควรไปวัดหรือเข้าป่า หรือสถานที่อันสมควรอื่น ๆ อีกอย่างหนึ่ง ถ้าเข้าใจว่า การรับสิกขาบท ๕-๘-๑๐ เป็นการถือศีลแท้ก็เรียกว่า เข้าใจพลาดศีลไปอีก เพราะนั่นเป็นคำสั่งหรือวินัยประจำหมู่ มีไว้สำหรับบังคับกายวาจาให้เรียบร้อยเสมอกัน ส่วนศีลมิใช่คำสั่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงศีลเป็นคำสอน ศีลคือปกติกาย วาจา และจิต ถ้าปล่อยกาย วาจา จิตให้ผิดปกติ แม้จะรับสิกขาบทสักเท่าไร ๆ ก็ไม่ชื่อว่าถือศีล เมื่อถือความปกติแห่งกาย วาจา จิต ไว้ได้แม้จะรับสิกขาบท ๕ ก็ตาม หรือมากกว่าก็ตาม ก็ย่อมชื่อว่าถือศีลเสมอกัน

(ญาณสังวรธรรม ๑๘/๑๐-๑๑)

ผู้ที่มีความคิดน้อย ย่อมนิยมชมชื่นแต่ปัญญาแห่งมนุษย์ในปัจจุบัน และเหยียดดูถูกบุรพชนของตนเอง แต่ผู้ที่มีวิจารณญาณหรือที่เรียกว่าโยนิโสมนสิการ ย่อมพินิจนับถือบุรพชน หรือโบราณชนเป็นอย่างดี โดยฐานเป็นผู้ร่วมก่อกำเนิดศิลปวิทยาและประดิษฐ์วัตถุนั้น ๆ

(ญาณสังวรธรรม ๑๘/๒๐)

บางคนอาจลังเลใจในศาสนาต่าง ๆ ที่แสดงตรงกันมาบ้าง ขัดกันบ้าง จึงยังไม่ปลงใจนับถือจริงลงได้ ถ้ายังไม่นับถือเพราะเหตุเช่นนี้ ก็ยังไม่ควรตำหนิ เพราะมีเหตุผลที่สมควรอยู่ แต่ถ้าไม่ศึกษาสอบสวน ปล่อยให้ลังเลใจอยู่เรื่อยไป ก็กลายเป็นคนหลักลอยทางจิตใจ ถ้าศึกษาสอบสวนตามเหตุผลให้ตลอด ก็จะเป็นประโยชน์มากกว่าเชื่อถืออย่างไม่มีเหตุผล

(ญาณสังวรธรรม ๑๘/๗๑)

การถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ที่พูดเพื่อเข้าใจง่าย ๆ ว่าการเข้าพึ่งพระรัตนตรัยโดยตรงคือเข้าพึ่งพระพุทธศาสนาที่ชี้ทางที่ถูกให้แก่ตน เมื่อเห็นทางที่ถูกแล้วก็ต้องปฏิบัติไปในทางที่ถูกนั้นด้วยตนเอง จึงจะได้รับผล เหมือนอย่างต้องเรียนเองจึงจะรู้ต้องบริโภคเองจึงจะอิ่ม เมื่อพึ่งพระรัตนตรัยเป็นสรณะอย่างนี้ ก็จะกลับเป็นผู้พึ่งตนเองได้เพราะตนเองจะทวีความดีขึ้นทุกที จนเป็นที่พึ่งของตนเองได้ ไตรสรณคมน์จึงสัมฤทธิ์ผลอย่างนี้แล

(ญาณสังวรธรรม ๑๘/๘๙)

พระพุทธศาสนามิได้สอนขู่ให้กลัว กลับสอนให้ละความกลัว เว้นไว้แต่ความกลัวผิด (โอตตัปปะ) ซึ่งมีอธิบายเป็นอีกอย่างหนึ่ง คนที่นับถือจึงนับถือด้วยศรัทธาและปัญญา มิใช่ด้วยความกลัวว่าหากไม่นับถือไม่ทำตามจะถูกสาปแช่ง เชื่อว่าคนไทยผู้นับถือพระพุทธศาสนา ย่อมมีความรู้สึกในพระพุทธศาสนาเหมือนอย่างเป็นบิดา

มารดาครูอาจารย์ผู้เปี่ยมด้วยเมตตากรุณา ประกอบด้วยความสงบเยือกเย็น หรือจะกล่าวให้ทั่วไป ก็เหมือนอย่างทุก ๆ คนที่เป็นมิตร มีเมตตากรุณา บุคคลเหล่านี้ไม่เรียกว่าผู้มีอิทธิพล เรียกว่ามีคุณธรรมจะเหมาะกว่า ยังให้เกิดความเคารพนับถือยิ่งกว่าที่จะให้เกิดความกลัว

(ญาณสังวรธรรม ๑๘/๙๗-๙๘)

หลักยุติธรรมคือหลักการให้ความยุติธรรม คุ้มครองชีวิตสัตว์ทั้งหลายโดยเที่ยงธรรมเสมอหน้ากันทั้งหมด ทั้งมนุษย์ทั้งดิรัจฉานทุกชนิด มิใช่บัญญัติด้วยลำเอียงเข้ากับมนุษย์ว่ามนุษย์ควรจะฆ่าดิรัจฉานกินได้ หรือลำเอียงเข้ากับสัตว์ดิรัจฉานเพราะทั้งมนุษย์ทั้งดิรัจฉาน เมื่อยังมีชีวิตอยู่ก็ต้องหายใจอยู่เหมือนกัน และต่างก็รักชีวิตรักสุขเกลียดทุกข์อยู่เหมือน ๆ กัน ฉะนั้น การให้ความคุ้มครองชีวิตโดยเสมอหน้ากันหมดไม่เลือกว่าเราว่าเขา ไม่เลือกว่าตนว่าผู้อื่น ไม่เลือกว่ามนุษย์ว่าดิรัจฉานชนิดไหน จึงเป็นการยุติธรรมปราศจากความลำเอียงอย่างแท้จริง

(ญาณสังวรธรรม ๑๘/๑๑๗)

เล่ม ๑๙
รู้จักพระพุทธศาสนา (๓๔๘ หน้า)

รวมพระนิพนธ์เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในประเด็นหรือแง่มุมต่าง ๆ ที่ชาวพุทธหรือผู้สนใจทั่วไปควรศึกษาหรือทำความรู้จัก เพื่อจะได้ชื่อว่า รู้เรื่องหรือรู้จักพระพุทธศาสนาตามสมควร เล่มนี้ประกอบด้วยพระนิพนธ์รวม ๘ เรื่องคือ

เรื่องแรกคือ *รู้จักพระพุทธศาสนา* ทรงแนะนำการรู้จักพระพุทธศาสนาเป็น ๓ ขั้นตอนคือ รู้จักด้วยการเรียน รู้จักที่ตนเอง และรู้จักด้วยการปฏิบัติ โดยทรงยกเอาพระประวัติของพระพุทธเจ้าที่ทรงแสวงหาความจริง จนถึงได้ตรัสรู้อันเป็นที่มาของพระพุทธศาสนาขึ้นเป็นตัวอย่าง

เรื่องที่สอง คือ *ศีล สมาธิ ปัญญาในพระพุทธศาสนา* ทรงอธิบายให้เห็นว่า ศีล สมาธิ ปัญญาในคำสอนพระพุทธศาสนาคืออะไร มีวิธีการและขั้นตอนในการปฏิบัติอย่างไร มีคุณประโยชน์อย่างไร เมื่อเราเข้าใจตามที่ทรงอธิบายแล้วก็จะทำให้เรารู้ว่า ศีล สมาธิ ปัญญาในคำสอนของพระพุทธศาสนาแตกต่างจากคำสอนในลัทธิศาสนาอื่นอย่างไร

เรื่องที่สาม คือ *การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า* ทรงอธิบายให้รู้ว่า ที่เรียกว่า ตรัสรู้นั้น คือรู้อย่างไร รู้อะไร และเมื่อรู้แล้วเกิดผลดีอย่างไร เท่ากับทรงอธิบายให้เรารู้จักที่มาและลักษณะของพระพุทธศาสนาอย่างย่อนั่นเอง

เรื่องที่สี่คือ *พระพุทธศาสนาและการนับถือพระพุทธศาสนา* ทรงอธิบายให้เห็นว่า เมื่อเราไม่รู้จักพระพุทธศาสนา หรือรู้จักพระพุทธศาสนาไม่ถูกต้อง เราก็นับถือพระพุทธศาสนาไม่ถูกต้อง และทรงสรุปเป็นหลักว่า การที่เราจะนับถือพระพุทธศาสนาได้อย่างถูกต้องนั้น ต้องอาศัยหลัก ๓ ประการคือ

๑. การฟังหรือการเรียนรู้ให้รู้จักพระพุทธศาสนา
๒. การปฏิบัติพระพุทธศาสนา
๓. ความรู้ความเห็นธรรม

เรื่องที่ห้าคือ *หลักศาสนา* ทรงอธิบายให้เห็นว่าที่เรียกกันว่า ศาสนานั้นคืออะไร และศาสนานั้นมีอะไรเป็นหลัก หรือเป็นแกนสำคัญตามนัยทางพระพุทธศาสนา แล้วทรงสรุปให้เห็นว่า ตามนัยทางพระพุทธศาสนานั้น ศาสนา ก็คือ ศาสนธรรม และศาสนธรรมนั้น เมื่อแยกโดยสังเขปก็คือ ธรรมและวินัย และธรรมวินัยนั้น เมื่อแยกเป็นหลักสำคัญก็ได้แก่ หลักปริยัติ หลักปฏิบัติ หลักปฏิเวธ หรือที่กล่าวสั้น ๆ ว่า ปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธนั่นเอง

เรื่องที่หกคือ *หลักพื้นฐานของพระพุทธศาสนา* ทรงอธิบายให้เห็นว่า หลักในการศึกษาพระพุทธศาสนาก็คือ ศึกษาเพื่อให้รู้จักความจริง ความดี และความงาม หลักในการสอนของพระพุทธศาสนาก็คือ สอนในเรื่องที่มีประโยชน์ ได้แก่เรื่อง ทุกข์และการแก้ทุกข์ ที่รวมเรียกว่า เรื่องที่พระพุทธเจ้าทรงพยากรณ์ ส่วนเรื่องนอกจากนี้ไม่ทรงพยากรณ์ และเรื่องทุกข์และการแก้ทุกข์นั้น ก็สรุปลงเป็นหลักการสำคัญที่เรียกว่า อริยสัจสี่

เรื่องที่เจ็ดคือ *นรกในคำสอนของพระพุทธศาสนา* ทรงเก็บเรื่องนรกตามที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนามาเล่าให้ฟัง และทรงมีพระทรรศนะต่อเรื่องเหล่านี้ว่า “ในพระพุทธศาสนาชั้นบาลี (คือ พระไตรปิฎก) โดยมากแสดงแต่ชื่อ ในชั้นอรรถกถาลงไปมีแสดงโดยละเอียด อาจอธิบายตามความเชื่อเก่า (ของพราหมณ์) หรืออาจปรับปรุงขึ้นให้มีความกลมกลืนกับแนวทางพระพุทธศาสนา แต่บางเรื่องยิ่งอธิบายมากไปก็ยิ่งทำให้ไม่น่าเชื่อ สู้คงไว้แต่ชื่อหรือมีคำอธิบายย่อ ๆ ให้มีความกว้างไม่ได้ เพราะชื่ออบายภูมิเหล่านี้ล้วนส่อคติที่ไม่ดีทั้งนั้น ทั้งคำและความ จึงอาจสรุปได้ว่า ทางพระพุทธศาสนาแสดงอบายภูมิ ๔ ว่าเป็นผลของอกุศลกรรม ดังที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรต่าง ๆ ใช้ชื่อเก่าซึ่งคนเข้าใจกันอยู่แล้ว ในความหมายรวม ๆ ว่าเป็นคติที่ไม่ดี แต่โดยมากมิได้รับรองคำอธิบายเก่า ๆ ของชื่อเหล่านั้น เลือกรับรองหรืออธิบายใหม่ตามหลักพระพุทธศาสนา หรืออ้างแต่ชื่อขึ้นมา ปล่อยให้คำหรือความของชื่อนั้น ๆ

อธิบายตัวเอง เพราะคนก็เข้าใจได้ทันทีแล้วว่าไม่ดี ยิ่งอธิบายก็ยิ่งเข้าใจช้าหรือไม่เข้าใจ เพราะพระพุทธศาสนามุ่งอธิบายปฏิบัติธรรมแก่คนฟังในปัจจุบัน อ้างถึงอบายภูมิก็เพื่อให้คนละกรรมชั่วในเวลาเดี๋ยวนี้ การละความชั่วจึงเป็นข้อสำคัญ ไม่ต้องเสียเวลาเถียงกันว่า นรกมีจริงหรือไม่มีจริง นึกดูว่าความชั่วในตนมีจริงหรือไม่มีจริงดีกว่า ถ้าพบว่ามีจริงก็ควรเข้าใจว่านี่แหละอบายภูมิ และพยายามละเสีย ไม่ทำอีกต่อไป”

เรื่องที่แปดคือ *สวรรค์ในคำสอนของพระพุทธศาสนา* เรื่องนี้ก็เช่นเดียวกัน ทรงเก็บเรื่องราวเกี่ยวกับเทวดาและสวรรค์ตามที่มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์ทางพระพุทธ-ศาสนามาเล่า

ทั้งเรื่อง นรก และ สวรรค์ เป็นเรื่องที่ผู้สนใจและกล่าวถึงกันอยู่บ่อย ๆ ทั้งในพระพุทธศาสนาและนอกพระพุทธศาสนา จึงได้ทรงนิพนธ์เกี่ยวกับเรื่องทั้ง ๒ นี้ไว้ด้วย แต่ก่อนที่จะทรงเล่าเรื่อง นรก และ สวรรค์ ไว้อย่างพิสดารดังกล่าวแล้ว เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้ทรงแสดงพระมติไว้เสมือนเป็นคำเตือนใจผู้อ่านว่า “เรื่องจักรวาลโลกตามที่ปรากฏในคัมภีร์ของพระพุทธศาสนา เห็นได้ชัดว่า ไม่ใช่พุทธศาสน์ แต่เป็นภูมิศาสตร์เก่า จะเป็นเพราะมีผู้เชื่อถือมาก จึงติดเข้ามาในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาด้วย คัมภีร์ชั้นหลังยิ่งแสดงวิจิตรพิสดารมาก ถ้าพุทธศาสน์จะมุ่งแสดงอย่างนี้ ก็กลายเป็นภูมิศาสตร์ไป และท่านผู้แสดงก็จะกลายเป็นอาจารย์ภูมิศาสตร์ในยุคหนึ่ง มิใช่เป็นศาสดาผู้ประกาศศาสนาที่เป็นสัจจธรรมอยู่ทุกยุคทุกสมัย ด้วยเหตุผลที่เป็นสามัญสำนึกเพียงเท่านี้ ไม่ต้องอ้างหลักฐานธรรมในพระพุทธศาสนา ก็เพียงพอที่จะกล่าวได้ว่าไม่ใช่พระพุทธศาสนา”

ญาณสังวรธรรมเล่ม ๑๙ นี้จึงเป็นพระนิพนธ์ที่ทรงวิจารณ์และวิจัยธรรมหรือคำสอนของพระพุทธศาสนาทั้งในเชิงวิเคราะห์ และในเชิงสังเคราะห์อย่างน่าศึกษาอีกเล่มหนึ่ง

นิทัศนธรรม

คำว่า "ธรรม" นั้นใช้ในความหมายหลายอย่าง ใช้ในความหมายที่กว้างครอบคลุมไปทั้งหมดก็ได้ ใช้ในความหมายที่แคบเฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ คำว่าธรรมที่ใช้ในคำว่าตรัสรู้พระธรรม หรือว่าแสดงพระธรรมสั่งสอนที่ใช้ทั่ว ๆ ไป ย่อมหมายความครอบคลุมทั้งหมด แต่ว่าเมื่อแยกออกเป็นคำสั่งและคำสอน คำสั่งนั้นเรียกว่าพระวินัย คำสอนก็คงเรียกว่า ธรรมหรือธรรมะ ซึ่งในที่นี้เมื่อมาคู่กันกับวินัยว่าธรรมวินัย คำว่าธรรมก็มีความหมายจำกัดจำเพาะที่เป็นคำสอน อันไม่ใช่เป็นคำสั่งหรือวินัยเท่านั้น โดยแยกคำสั่งออกไปอีกพวกหนึ่งเรียกว่าวินัย จึงขอให้ท่านทั้งหลายได้ทำความเข้าใจถ้อยคำที่ใช้ดั่งนี้

(ญาณสังวรธรรม ๑๙/๑๐)

ธรรมทั้งหมด คือทั้งที่เป็นสังขตธรรมหรือสังขาร อสังขตธรรมหรือวิสังขารเป็นอนัตตามิใช่ตัวตน นี้เป็นหลักของพระพุทธศาสนาที่เป็นสายตรง ไม่มีอัตตาตัวตนทั้งหมด จึงนับว่าเป็นลักษณะพิเศษ ที่ท่านทั้งหลายควรจะกำหนดให้ทราบไว้ มีจำเพาะพระพุทธศาสนาเท่านั้น

(ญาณสังวรธรรม ๑๙/๓๔)

เพราะทุก ๆ คนมีความรักตน รักร่างกายและชีวิต รักทรัพย์สมบัติและอื่น ๆ ของตน ปรารถนาสุขแก่ตน ไม่ปรารถนาทุกข์ รวมความว่าเมตตาตนเอง ถ้าได้แผ่เมตตานี้ไปแก่บุคคลอื่นใด ก็จะทำให้มีศีลแก่บุคคลนั้น คืองดเว้นการเบียดเบียนผู้นั้นเปลี่ยนเป็นเกื้อกูลอนุเคราะห์ เหมือนอย่างมารดาบิดามีศีลแก่บุตรธิดาด้วยอำนาจของเมตตา และเมื่อแผ่ไปในสัตว์ดิรัจฉาน ก็พาให้มีศีล เว้นเบียดเบียนในสัตว์ดิรัจฉาน

(ญาณสังวรธรรม ๑๙/๔๙-๕๐)

คำว่า “ศาสนา” เป็นคำเหมาะที่สุด เราแปลว่า “คำสอน” หรือ “คำสั่งสอน” เพราะพระพุทธศาสนาเป็นคำสอนที่สมบูรณ์ที่สุด คือ สอนให้ละความชั่ว ให้ทำความดี ให้ชำระจิตใจของตนเองให้บริสุทธิ์ ไม่มีที่จะสอนให้ทำชั่ว ให้เพิกเฉยละเลยความดี ให้ทำจิตใจให้มัวหมอง แม้แต่น้อย เพียงเท่านี้ก็เห็นได้แล้วว่า เป็นศาสนาคือคำสอนที่บริสุทธิ์

(ญาณสังวรธรรม ๑๙/๑๒๑)

หัดแผ่เมตตาไปทั้งโดยเจาะจง ทั้งโดยไม่เจาะจงใน ๑๐ ทิศ ดังนี้เสมอ ๆ จะทำให้จิตผ่องพ้นจากพยาบาท แม้จะมีพยาบาทหรือมีความโกรธกระทบกระทั่งเกิดขึ้น ก็ดับได้ง่าย เพราะอำนาจของเมตตาจะทำให้จิตใจประกอบไปด้วยเมตตาทำให้มีความสุข

(ญาณสังวรธรรม ๑๙/๖๒)

ทางพระพุทธศาสนาได้ตรัสแสดงปัญญาไว้ ๓ ทางดั่งนี้ แต่ก็พึงทราบว่าทั้ง ๓ ทางเหล่านี้นั้น คือ ตัวสุตะ การสดับฟัง จินตา ตัวความคิดพินิจพิจารณา กับภาวนา การปฏิบัติอบรมให้มีขึ้นให้เป็นขึ้นนั้น เป็นทางให้เกิดปัญญา แต่ไม่ใช่ตัวปัญญา ตัวปัญญาที่เป็นปัญญาที่แท้จริงนั้น จะต้องเป็นปัญญาที่รู้ทั่วถึงสัจจะคือความจริง ตามเหตุและผล หรือรู้ทั่วถึงเหตุผลตามความเป็นจริง คือว่าปัญญาต้องรวมกับสัจจะคือความจริง เป็นความรู้จริง รู้จริง รู้ถูกต้อง จับเหตุจับผลได้จริงได้ถูกต้อง ในสิ่งอันใด สิ่งอันนั้นเป็นปัญญา เพราะฉะนั้น ปัญญากับสัจจะจึงต้องประกอบกันเป็นความรู้ทั่วถึงจริงหรือเป็นความรู้จริง จึงจะเป็นตัวปัญญา

(ญาณสังวรธรรม ๑๙/๗๔-๗๕)

ควรเข้าใจว่า ทางพระพุทธศาสนามิได้มุ่งให้นับถือพระพุทธองค์อย่างเทวดาผู้บันดาล แต่มุ่งให้นับถือพระพุทธเจ้าว่าเป็นพระพุทธะ (ผู้ตรัสรู้ความจริงด้วยพระองค์เองแล้วทรงแสดงสั่งสอน) จริง นับถือพระธรรมว่าเป็นพระธรรม (ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสดี) จริง นับถือพระสงฆ์ว่าเป็นพระสงฆ์ (ผู้ปฏิบัติ) จริง สรณะทั้งสามนี้เป็นความจริงที่พึ่งได้จริง

(ญาณสังวรธรรม ๑๙/๑๔๒)

คนในปัจจุบันอาจเห็นว่าคนโบราณงมงาย ยิงปืนไล่ยักษ์ที่ไหน เพราะอาจไม่ได้คิดว่าความรู้ของคนเปลี่ยนไปเสมอตามการศึกษา ยุคไหนขึ้นถึงขั้นไหนก็ย่อมจะรู้เห็นในขั้นนั้น แต่ถ้าไม่มีโบราณ ปัจจุบันก็มีไม่ได้ ถ้าจะเปรียบเหมือนขึ้นภูเขาสูงขึ้นถึงระดับไหนก็ย่อมจะเห็นในระดับนั้น จะให้ถึงยอดทีเดียวโดยไม่ขึ้นไปตั้งแต่เชิงเขาหาได้ไม่ เห็นว่ายักษ์เป็นตัวโรค นับว่าใกล้ระดับปัจจุบันเข้ามาแล้ว คือ เห็นว่ามีตัวโรคที่มองไม่เห็นตัวตน ในปัจจุบันสร้างเครื่องส่องให้มองเห็นตัวขึ้น ความเห็นว่ามีตัวเชื้อโรคจึงมีมานานแล้ว และควรจะแยกว่าเรื่องนี้เป็นทางแพทยศาสตร์ ไม่ใช่พุทธศาสน์ ถ้าเป็นเรื่องยักษ์ในใจคือกิเลส และเครื่องกำจัดกิเลสจึงจะเป็น พุทธศาสน์ แม้เรื่องโลกก็มีเรื่องโลกทางภูมิศาสตร์สมัยโบราณปนเข้ามามากตามที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

(ญาณสังวรธรรม ๑๙/๓๔๖)

เล่ม ๒๐
ความเข้าใจเรื่องพระพุทธศาสนา (๓๙๗ หน้า)

รวมพระนิพนธ์เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในเรื่องที่ควรศึกษาทำความเข้าใจเป็นพิเศ*ษรวม ๕ เรื่องคือ ความเข้าใจเรื่องพระพุทธศาสนา ความเข้าใจเรื่องพระอภิธรรม ความเข้าใจเรื่องปฏิจจสมุปบาท ความเข้าใจเรื่องนิพพาน และพระพุ*ทธศาสนา – *ปรัชญา*

*เรื่องความเข้าใจ*เรื่องพระพุทธศาสนา ทรงอธิบายให้เห็นว่า จะเกิดความเข้าใจพระพุทธศาสนาจะต้องเข้าใจในองค์ประกอบหลักของพระพุทธศาสนา คือเรื่องพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ หลักคำสอน ศาสนิกหรือผู้นับถือ และการนับถือพระ*พุทธศาสนา*

*เรื่องความเข้าใจ*เรื่องพระอภิธรรม ทรงอธิบายในเชิงสังเคราะห์ให้ผู้อ่านเข้าใจเรื่องพระอภิธรรมในประเด็นสำคัญคือ ความเป็นมา ความหมาย สารัตถะหรือเนื้อหาของพระอภิธรรม ได้อย่างกระทัดรัดชัดเจน ผู้ที่ศึกษาทำความเข้าใจตามพระนิพนธ์เรื่องนี้แล้ว ก็พอจะรู้ได้ว่า พระอภิธรรมคืออะไร รวมทั้งทำให้เห็นว่า พระอภิธรรมมีคุณค่า มีคุณประโย*ชน์อย่างไร*

*เรื่องความเข้าใจ*เรื่องปฏิจจสมุปบาท ทรงอธิบายในเชิงวิจารณ์ วิจัย และในเชิงวิเคราะห์ สังเคราะห์ เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจง่าย ฉะนั้น ผู้ที่อ่านพระนิพนธ์เรื่องนี้ก็จะได้ความรู้ในข้อธรรมบางเรื่องแตกต่างไปจากคำอธิบายของท่านผู้อื่น เพราะคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทเป็นเรื่องที่ยาก จึงมักมีผู้อธิบายแตกต่างกันไป เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้ทรงกล่าวไว้ในตอนหนึ่งว่า “ได้มีความพยายามอธิบายเพื่อให้เข้าใจง่ายมาตลอดเวลาช้านาน แต่แม้เช่นนั้นก็ยังไม่เป็นที่เข้าใจกันได้ง่าย ในข้อนี้ก็เป็นธรรมดา

นั่นเอง เพราะถ้าเข้าใจได้ง่าย ก็จะเป็นผู้บรรลุธรรมขั้นใดขั้นหนึ่ง เมื่อยังไม่บรรลุ จึงยังไม่แจ่มแจ้งอยู่นั่นเอง”

เรื่อง*ความเข้าใจเรื่องนิพพาน* ทรงอธิบายให้เข้าใจเรื่องนิพพานว่า นิพพานเป็นจุดหมายสำคัญ เป็นหลักใหญ่เป็นหลักรวมของพระพุทธศาสนาทั้งหมด ของการปฏิบัติธรรมทั้งหมด ถ้าไม่มีนิพพานเป็นจุดรวม เป็นจุดหมาย เป็นที่ตั้งแล้ว จะไม่มีที่รวมเลย คำสั่งสอนทั้งหมดก็จะมุ่งไปคนละทาง ไร้จุดหมาย ซึ่งไม่ใช่พระพุทธศาสนา ผู้ปฏิบัติพระพุทธศาสนา เมื่อปฏิบัติก็ชื่อว่าบ่ายหน้าเข้าหานิพพาน และก็จะเริ่มรู้รสของนิพพานตั้งแต่เริ่มปฏิบัติ น้อยหรือมาก ก็ขึ้นอยู่กับการปฏิบัติ เปรียบเสมือนน้ำทะเลเพียงหยดเดียวหรือหยดเล็ก ๆ เอามาแตะลิ้น ก็เค็มนิดหนึ่ง เมื่อหลายหยดขึ้นก็เค็มมากขึ้น จึงไม่ควรคิดว่า นิพพานเป็นสิ่งสุดเอื้อมหรือเกินวิสัย เหมือนอย่างขั้นบันไดไปทีละขั้น บันไดขั้นสุดท้ายก็จะอยู่ในระยะที่เอื้อมถึงขึ้นไปโดยลำดับ พระนิพนธ์เรื่องนี้จะทำให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกต่อการปฏิบัติธรรมไปในเชิงบวก และปลอดโปร่งยิ่งขึ้น

เรื่อง*พระพุทธศาสนา – ปรัชญา* ส่วนแรกของพระนิพนธ์เรื่องนี้ทรงอธิบายให้เห็นคำสอนอันเป็นลักษณะสำคัญของพระพุทธศาสนา คือ เรื่องการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เรื่องกรรม เรื่องศรัทธากับปัญญา เรื่องประโยชน์ของชีวิต ๓ ระดับ เรื่องมรรค ๘ และเรื่องนิพพาน ส่วนที่ ๒ ทรงอธิบายเรื่องที่มักเป็นปัญหาสำคัญทางปรัชญาว่า พระพุทธศาสนาได้มีคำสอนเกี่ยวกับเรื่องนั้น ๆ ว่าอย่างไร ได้แก่เรื่องโลก สิ่งแท้จริง หรือสังขตธรรม อสังขตธรรม เรื่องจิตวิญญาณ เรื่องความรู้หรือญาณวิทยา เรื่องเหตุผลและเหนือเหตุผล แม้ในพระนิพนธ์จะไม่ได้ทรงอธิบายในเชิงเปรียบเทียบโดยตรง แต่เมื่อผู้อ่านเข้าใจในเรื่องที่ทรงอธิบาย ก็จะเข้าใจได้ว่าในเรื่องนั้น ๆ พระพุทธศาสนากับปรัชญามีความเหมือนหรือความต่างกันอย่างไร

นิทัศนธรรม

อันที่จริง ตัวธรรม คือธรรมดา คือความจริงกับศาสนา คือ คำสั่งสอน ต้องประกอบกัน กลมกลืนรับรองกัน จึงจะจริงแท้ถูกต้อง เหมือนอย่างธรรมชาติ หรือกฎธรรมชาติและทฤษฎีว่าด้วยธรรมชาติ ถ้าทฤษฎีนั้นยังผิดพลาดบกพร่องจาก ธรรมชาติที่ปรากฏเป็นไปจริงก็ยังไม่เป็นทฤษฎีที่บริสุทธิ์สมบูรณ์ ยังไม่อยู่ตัว ต้องแก้ไข กันต่อไป แต่ถ้าทฤษฎีนั้นไม่มีผิดที่จะต้องแก้ ไม่มีบกพร่องที่จะต้องเพิ่มเติม จึงเป็น ทฤษฎีที่บริสุทธิ์บริบูรณ์ เป็นทฤษฎีที่อยู่ตัว ไม่ต้องแก้ไขเพิ่มเติมกันต่อไป ฉันใด ในเรื่องของความจริงและคำสั่งสอน ก็ฉันนั้น

(ญาณสังวรธรรม ๒๐/๑๓)

การฟังพระธรรมและการปฏิบัติพระธรรม ดังกล่าวมานี้แหละ เป็นกิจอัน ทุก ๆ คนควรทำกับพระธรรม แต่ก็ควรน้อมมาปฏิบัติให้พอเหมาะแก่ภาวะของตน ดังพระธรรมคุณบทว่า โอปนยิโก ควรน้อมเข้ามา ดังที่เรียกว่า ประยุกต์กับตน แต่ ให้รักษาแนวของพระธรรม คือให้ดำเนินไปในทางที่ชอบ

(ญาณสังวรธรรม ๒๐/๑๗)

สำหรับนักเรียน ศีล คือประพฤติดี เพราะเว้นการที่ควรเว้น ประพฤติการที่ ควรประพฤติ สมาธิ คือ ตั้งใจเรียนดี ปัญญา คือจำได้ เข้าใจดี มีความรอบรู้

สำหรับผู้ประกอบการงาน ศีล คือประพฤติดี เว้นอบายมุขต่าง ๆ เป็นต้น สมาธิ คือ ตั้งใจทำดี ปัญญาคือรอบรู้ ฉลาดสามารถในการงาน

สำหรับคนวัยรุ่น ศีล คือระมัดระวังตนให้ประพฤติอยู่ในขอบเขตที่ชอบ ไม่ปล่อยตนให้เหลวแหลก สมาธิคือตั้งใจมั่นคงดี ไม่ให้ตกจมลงไปในห้วงรัก ห้วงชัง ห้วงหลง ที่มีเหตุชักจูงยั่วเย้าอยู่มากมาย ปัญญา คือ คิดให้รู้ตลอดเหตุผล ตลอด ปัจจุบัน ตลอดภายหน้า คิดให้กว้างให้ยืดยาว ไม่คิดแคบ ๆ สั้น ๆ

(ญาณสังวรธรรม ๒๐/๑๗)

คำว่าสัจจะที่เราแปลว่าความจริงนั้น ก็เป็นการแปลตามความหมาย แต่โดยพยัญชนะคือถ้อยคำ สัจจะแปลว่า สิ่งที่มีอยู่ เป็นอยู่ หรือว่าสภาพที่มีอยู่ สภาพที่เป็นอยู่ ก็หมายความว่าไม่เปลี่ยนแปลงไปนั่นเอง ฉะนั้น โดยความสิ่งใดที่ทรงอยู่ ดำรงอยู่ สิ่งนั้นก็มีอยู่ เป็นอยู่ หรือว่าสิ่งใดที่มีอยู่ เป็นอยู่ สิ่งนั้นก็ทรงอยู่ ดำรงอยู่

(ญาณสังวรธรรม ๒๐/๒๙๘)

ความรู้ในทางวิทยาศาสตร์อาจพึ่งได้ในทางเพื่อรู้เหตุผลแห่งธรรมชาติภายนอก เพื่อประดิษฐ์สิ่งต่าง ๆ เพื่อป้องกันแก้ไขภัยธรรมชาติภายนอก ตลอดจนถึงเพื่อประดิษฐ์อาวุธนานาชนิด เป็นต้น แต่วิทยาศาสตร์ไม่สามารถช่วยป้องกันภัยธรรมชาติของร่างกาย คือ แก่ เจ็บ ตาย คือจะทำให้คนไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตายหาได้ไม่ ได้เพียงบำบัดบำรุงรักษาไว้ชั่วครั้งหนึ่ง คราวหนึ่ง และไม่สามารถป้องกันแก้ไขภัยที่เกิดจากการก่อขึ้นของคน ซึ่งมีตัณหาความทะยานอยากเป็นเหตุ โดยตรงกันข้าม ภัยอย่างนี้ย่อมทวีความรุนแรงยิ่งขึ้น ยิ่งสามารถประดิษฐ์ยวดยานไปจนถึงโลกอื่น ก็ยังจะไปก่อภัยขึ้นที่โลกอื่นอีก

(ญาณสังวรธรรม ๒๐/๕๓)

พิจารณาดูในคัมภีร์อภิธรรมนั้น ท่านต้องการแสดงเพียงขันธ์ ๕ เท่านั้น คือจำแนกขันธ์ ๕ ออกไปอย่างวิจิตรพิสดาร วิญญาณก็จำแนกออกไปเป็นจิตต่าง ๆ อย่างวิจิตรพิสดาร และเวทนา สัญญา สังขาร ก็จำแนกออกไปเป็นเจตสิกถึง ๕๒ จาก ๓ ไปเป็น ๕๒ แล้วรูปก็ยังจำแนกวิจิตรพิสดารออกไปอีกมากมาย เพราะฉะนั้น เมื่อจับได้ว่าท่านต้องการจะอธิบายธรรมะแค่ขันธ์ ๕ ให้พิสดาร ท่านจะเรียกว่าจิต ว่ามนะหรืออะไร ๆ ก็ตาม เราก็เข้าใจไปตามที่ท่านประสงค์ ก็เป็นการไม่ยุ่ง แต่ก็ไม่ควรจะไปอธิบายให้ปะปนกัน

(ญาณสังวรธรรม ๒๐/๙๔)

ภัยคือความกลัวของคนเราที่ถูกภัยต่าง ๆ คุกคาม อันเป็นเหตุให้แสวงหาสรณะคือที่พึ่ง ที่พึ่งให้พ้นภัย นี้คือมูลเหตุให้เกิดศาสนาต่าง ๆ ขึ้น พระพุทธเจ้าได้ทรงมองเห็นสัจจะคือความจริงแห่งมูลเหตุที่ทำให้คนต้องแสวงหาที่พึ่ง ตรัสไว้ดั่งนี้ แม้นักปราชญ์ในภายหลังนี้ก็ได้เห็นตามรับรองตามพระพุทธภาษิตที่ตรัสเอาไว้นี้

(ญาณสังวรธรรม ๒๐/๓๘๙)

เล่ม ๒๑
ความเข้าใจเรื่องชีวิต (๔๖๔ หน้า)

ภาพรวมของพระนิพนธ์เล่มนี้ก็คือ การประยุกต์พุทธธรรมกับชีวิตในแง่มุมต่าง ๆ ประกอบด้วยพระนิพนธ์ ๘ เรื่องคือ *ชีวิตลิขิตได้ สิ่งที่พึงเข้าใจให้ถูกต้อง ศาสนากับชีวิต ชีวิตกับความจริง ธรรมะคือดวงตาของชีวิต โลกและชีวิตในพุทธธรรม ความจริงที่ต้องเข้าใจ วิธีสร้างบุญบารมี*

เรื่องต่าง ๆ ดังกล่าวนี้ทรงนิพนธ์กระจายอยู่ในพระนิพนธ์เรื่องต่าง ๆ ต่อมาจึงได้รวบรวมเรื่องดังกล่าวที่กระจายอยู่ในที่ต่าง ๆ มาเรียบเรียงให้เป็นเรื่องเดียวกันตามชื่อเรื่องดังที่ปรากฏ และรวมพิมพ์ไว้ในพระนิพนธ์เล่มนี้

เนื้อหาของพระนิพนธ์เล่มนี้จึงหลากหลาย แต่ล้วนว่าด้วยเรื่องของชีวิตทั้งด้านบวกและด้านลบ ด้านสุขและด้านทุกข์ ตามแนวของพระพุทธศาสนาทั้งนั้น

พระนิพนธ์เล่มนี้ ทำให้เราเห็นได้ว่า พระพุทธศาสนาคือเรื่องของชีวิต คำสอนของพระพุทธศาสนาก็คือคำสอนที่แสดงความจริงของชีวิตในแง่มุมต่าง ๆ ให้เราได้เห็นหรือเข้าใจอย่างชัดเจน เพราะฉะนั้น การศึกษาพระพุทธศาสนาก็คือ การศึกษาเรื่องชีวิตของตนเอง เพื่อให้รู้จักและเข้าใจตนเองได้อย่างถูกต้องชัดเจน

กล่าวได้ว่า เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงเป็นพระมหาเถระพระองค์แรกที่ทรงสอนพระพุทธศาสนาในเชิงประยุกต์พุทธธรรมกับชีวิตในทุกแง่มุมและทุกระดับ และทรงชี้ให้เห็นว่า หลักสำคัญประการหนึ่งในการปฏิบัติพระพุทธศาสนา ก็คือการรู้จักประยุกต์ธรรมะให้พอเหมาะแก่บุคคลและสถานการณ์ จึงจะได้รับประโยชน์จากพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง

พระนิพนธ์เล่มนี้ จึงเป็นเสมือนคัมภีร์ชีวิตที่ทุกคนควรจะได้ศึกษา

นิทัศนธรรม

คนเรามักกลัวกรรมเก่ากัน แต่ไม่รู้ว่ากรรมเก่าที่กลัวนั้นคืออะไร คิดปั้นเอาว่าคือสิ่งที่มีอำนาจเหนือตน ซึ่งจะมาให้ทุกข์อย่างแสนสาหัส ความเชื่ออย่างนี้จึงเป็นเหมือนเชื่อในเทพเจ้าผู้ศักดิ์สิทธิ์ เป็นแต่เพียงเปลี่ยนจากพูดว่าเทพเจ้ามาว่าเป็นกรรมไปเท่านั้น ตกว่าเชื่อในสิ่งที่ไม่รู้ กลัวในสิ่งที่ไม่รู้ ส่วนพระพุทธเจ้าเมื่อทรงแสดงกรรมเก่า ก็ทรงชี้ให้ใคร ๆ เห็นได้ด้วยว่ากรรมเก่าคืออะไร เพราะอายตนะทั้ง ๖ เหล่านี้มีอยู่ด้วยกันทุก ๆ คนแล้ว หากเชื่อพระพุทธเจ้าก็ไม่ต้องไปกลัวกรรมเก่าที่ไหนอีก ถ้าจะกลัวก็ให้กลัว ตา หู ตลอดถึงใจของตนเองนี่แหละ ที่จะก่อทุกข์ให้แก่ตนหากขาดสังวร คือ ความระมัดระวัง

(ญาณสังวรธรรม ๒๑/๑๐)

ความวางใจเป็นอุเบกขาในนินทาและสรรเสริญ คือไม่ถือเสียงซุบซิบหรือเซ็งแซ่ในทางต่าง ๆ เป็นใหญ่ แต่ถือประโยชน์ของตนเป็นประมาณ หมายความว่า ดำเนินทางรักษาประโยชน์ของตนไว้ ใครจะว่าอย่างไรไม่ถือเป็นสำคัญ เพราะถ้าไปถือเป็นสำคัญเข้า ก็จะเสื่อมประโยชน์ จะทำให้ใจระทมย่อท้อเพราะนินทา ให้ใจกำเริบเสิบสานเพราะสรรเสริญ นับว่าเป็นเหตุให้เสียกำลังใจด้วยกัน วางใจเป็นอุเบกขาในเรื่องนี้ได้ จึงเป็นกำลังใจประการหนึ่ง

(ญาณสังวรธรรม ๒๑/๒๙)

การแสวงหาวิชาและทรัพย์เป็นต้นนั้น ตลอดถึงการผูกมิตรกับผู้ที่ควรเป็นมิตรทั้งหลายเพื่อผลดังกล่าว หาชื่อว่าเป็นการพึ่งผู้อื่นไม่ แต่เป็นการสร้างตนเองให้พร้อมที่จะให้เป็นที่พึ่งของตนได้นั้นเอง เหมือนอย่างผู้นับถือพระพุทธศาสนาถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะคือที่พึ่ง หรือพูดง่าย ๆ ว่า พึ่งพระรัตนตรัย ก็เพื่อทำตนเองให้มีที่พึ่งที่จะสร้างตนเองให้เป็นที่พึ่งของตนได้ หรือเหมือนอย่างบุตรธิดาพึ่งมารดาบิดา ศิษย์พึ่งครู ก็เพื่อที่จะสร้างตนเองให้ใหญ่กล้าสามารถที่จะเป็นที่พึ่งของตนเองได้ต่อไป

(ญาณสังวรธรรม ๒๑/๓๒)

ในการทำกุศลนั้น ผลของกิริยาที่ทำกุศลจะเป็นฝ่ายเสียก่อน แต่ว่าผลของส่วนกรรมจะปรากฏเป็นความสุขภายหลัง ไม่รู้เหมือนกันว่าจะปรากฏเมื่อใด แต่ว่าวิสัยของบุคคลที่เป็นมนุษย์มีปัญญาก็ยังต้องการกุศล แต่ว่าถ้าเป็นฝ่ายอกุศลแล้ว กิริยาที่ทำอกุศลนั้นให้ผลที่ดีก่อน ทำให้คนเข้าใจว่าดีแต่ไม่ดีจริง ผลที่เป็นทุกข์มาที่หลัง

(ญาณสังวรธรรม ๒๑/๖๗)

การพยายามบำรุงรักษาร่างกายให้มีกำลังแข็งแรงเสมอเป็นการดี แต่การพยายามบำรุงรักษาจิตใจให้เข้มแข็ง สมบูรณ์ด้วยความดียิ่ง ๆ ขึ้นเป็นการดียิ่งกว่า ผู้มีปัญญาเห็นถูกย่อมจะเห็นเช่นนี้ แต่ผู้มีโมหะความหลงผิดย่อมจะไม่เห็นเช่นนี้ ย่อมจะถูกโมหะความหลงผิดนี้นำไปสู่ความหลงผิดอีกชั้นหนึ่งดังกล่าวแล้ว คือความหลงผิดว่าจะสามารถต่อต้านความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงของสังขารร่างกายได้ และเมื่อทำไม่ได้สำเร็จก็จะเกิดความทุกข์ โมหะย่อมนำให้เกิดทุกข์ต่าง ๆ กันเช่นนี้

(ญาณสังวรธรรม ๒๑/๑๕๙)

สำหรับบุคคลทั่วไป เป็นการยากที่จะแลเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แม้เพียงในเรื่องใดสิ่งใดอย่างถนัดชัดเจนด้วยปัญญา จะเห็นได้ก็เพียงโดยสัญญาความจำได้ระลึกได้ถึงที่พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนไว้ แต่แม้เพียงเท่านั้นก็ยังดีกว่าจำไม่ได้ระลึกไม่ได้เสียเลย แสงสว่างที่เกิดจากการจำได้ระลึกได้ แม้จะเป็นแสงสว่างเพียงเล็กน้อย ก็ย่อมดีกว่ามืดสนิทไม่มีแสงสว่างเสียเลยแม้เพียงเลือนราง

(ญาณสังวรธรรม ๒๑/๑๖๒)

สามัญชนผู้ยังมีความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวเราเป็นของเรา ควรจะได้อาศัยการยึดมั่นถือมั่นนั้นเป็นทางให้ได้ประพฤติดีปฏิบัติดี โดยยกเหตุผลขึ้นว่า เมื่อเป็นตัวเรา เป็นของเรา เราก็ต้องห่วงใยรักษาให้ดี และการจะให้ดีได้นั้นก็ต้องทำ จะให้ดีโดยไม่ทำไม่ได้ และจะให้ดีโดยทำไม่ดีก็ไม่ได้ จะให้ดีก็ต้องทำดี

(ญาณสังวรธรรม ๒๑/๑๖๘)

ความเปลี่ยนแปลงของโลกดังนี้ ผู้ที่ศึกษาธรรมของพระพุทธเจ้าย่อมไม่เห็นเป็นของแปลก ถ้าโลกจักหยุดเปลี่ยนแปลงนั่นแหละจึงจะแปลก ซึ่งไม่เป็นฐานะที่จะมีได้ เพราะขึ้นชื่อว่าโลกแล้วต้องเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ

(ญาณสังวรธรรม ๒๑/๑๙๑)

อันเหตุการณ์ที่คนก่อให้เกิดขึ้นนั้น นับว่าเป็นกรรมของคน หมายความว่าการที่คนทำขึ้น ไม่ใช่หมายความว่า กรรมเก่าอะไรที่ไม่รู้ กรรมคือการที่ทำที่รู้ ๆ อยู่นี่แหละ เมื่อก่อขึ้นด้วยกิเลสก็เป็นเหตุทำลายล้าง แต่เมื่อก่อขึ้นด้วยธรรม ก็เป็นเหตุเกื้อกูลให้เกิดความสุข เหตุการณ์ส่วนใหญ่ของโลกนั้นมีขึ้นด้วยกิเลส หรือกรรมของคนไม่มากคนนัก แต่มีผลถึงคนทั้งปวงมากมาย

(ญาณสังวรธรรม ๒๑/๑๙๒)

ถ้าจะปล่อยนกปล่อยปลาสักทีก็ขอให้ทำใจให้ได้ว่า เพื่อให้ชีวิตแก่สัตว์ ไม่ใช่เพื่อให้ตัวเองหายเจ็บหายไข้ มีอายุมั่นขวัญยืน ถ้าจะให้เงินให้ทองคนยากจนเมื่อใดก็ขอให้ทำใจให้ได้ว่า เพื่อช่วยบรรเทาความลำบากยากไร้ของเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน ไม่ใช่เพื่อไม่ให้ตัวเองขาดแคลน หรือถ้าเกิดขาดแคลนขึ้นเมื่อใดขอให้มีผู้มาช่วย ถ้าจะสวดมนต์ภาวนาก็ขอให้ทำใจให้ได้ว่า เพื่อให้ใจเกิดสมาธิ หรือให้ใจน้อมนึกถึงคุณพระรัตนตรัย ไม่ใช่เพื่อให้เกิดผลอย่างอื่น

(ญาณสังวรธรรม ๒๑/๔๕๒)

ทำบุญจึงต้องทำกุศลด้วยก็คือ เมื่อให้ทานทั้งหลายรวมทั้งการถวายอาหารพระให้อาหารเป็นทานแก่ผู้ต้องการ หรือให้เงินทองแก่ผู้ขาดแคลนเหล่านี้เป็นต้น เมื่อให้ทานดังกล่าวแล้วควรต้องทำกุศลด้วย คืออบรมใจตนเองให้มีกุศล กุศล หมายถึงความฉลาด อบรมใจให้มีกุศลก็คืออบรมใจให้ฉลาด ให้มีปัญญาสามารถพาตนให้พ้นจากความทุกข์ความเดือดร้อนทางใจให้ได้ การอบรมใจให้ฉลาดนี้แหละ คือการทำกุศล

(ญาณสังวรธรรม ๒๑/๔๕๔)

เล่ม ๒๒
ความเข้าใจเรื่องจิต (๓๖๒ หน้า)

เป็นประมวลพระนิพนธ์เกี่ยวกับเรื่องจิตที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงนิพนธ์ไว้ในลักษณะต่าง ๆ รวม ๕ เรื่องคือ *จิตศึกษา จิตตภาวนา คู่มือกรรมฐาน หายใจให้เป็นสุข หลักธรรมสำหรับการปฏิบัติอบรมทางจิต*

จิตศึกษา ก็คือจิตวิทยาในพระพุทธศาสนา ทรงอธิบายถึงธรรมชาติของจิตในด้านต่าง ๆ และอิทธิพลของจิตที่มีต่อพฤติกรรมของมนุษย์

จิตตภาวนา ก็คือการพัฒนาจิตตามหลักพระพุทธศาสนา ทรงอธิบายหลักการพัฒนาจิตตั้งแต่ระดับเบื้องต้น จนถึงระดับสูงคือ ระดับบรรลุมรรค ผล นิพพาน หรือเรียกรวม ๆ ว่าระดับหลุดพ้น

อีก ๓ เรื่องคือ *คู่มือกรรมฐาน หายใจให้เป็นสุข* และ*หลักธรรมสำหรับการปฏิบัติอบรมทางจิต* ก็คือหลักหรือคำสอนเพื่อการพัฒนาจิต ที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงแสดงหรือทรงสอนในโอกาสต่าง ๆ หลักในการอบรมจิต หรือการพัฒนาจิต ที่เรียกว่า จิตตภาวนานั้น เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ก็ทรงดำเนินตามหลักใหญ่ในทางพระพุทธ-ศาสนา คือหลักสติปัฏฐานนั่นเอง เพียงแต่ว่าทรงอธิบายหรือทรงสอนอย่างย่อบ้าง อย่างพิสดารบ้าง อย่างยากบ้าง อย่างง่ายบ้าง ไปตามความเหมาะสมแก่บุคคลและโอกาสเท่านั้น

กล่าวโดยรวม พระนิพนธ์เล่มนี้ ก็คือคำสอนเรื่องจิต และหลักการพัฒนาจิตทั้งในเชิงทฤษฎีและเชิงปฏิบัติ ตั้งแต่ระดับเบื้องต้น จนถึงระดับสูง ที่ผู้สนใจในด้านนี้สามารถใช้เป็นคู่มือในการศึกษาและปฏิบัติได้เป็นอย่างดีอีกเล่มหนึ่ง

นิทัศนธรรม

ทุกคนจึงมีทั้งส่วนดีทั้งส่วนชั่ว ที่เก็บในจิตใจของตน ส่วนดีนั้นก็เรียกว่าบารมี ส่วนชั่วนั้นก็เรียกว่าอาสวะหรืออนุสัยซึ่งเก็บอยู่ และความที่ได้เกิดมาเป็นมนุษย์ท่านก็แสดงว่าด้วยอำนาจของกุศล กิจของคนฉลาด โดยตรงก็คือตัวปัญญานี้เอง ที่สูงขึ้นโดยลำดับและก็หมายรวมถึงกรรมที่เป็นกุศลทั้งหลาย หรือที่เรียกว่าบุญซึ่งได้สั่งสมกระทำมา

(ญาณสังวรธรรม ๒๒/๘๐)

อันที่จริงพิจารณาดูแล้ว ก็เห็นว่าทุก ๆ อย่างผู้ที่เป็นบัณฑิตถือเป็นข้อกรรมฐานได้ทั้งนั้น คือว่าอารมณ์ทั้ง ๖ ซึ่งจิตรับทางทวารทั้ง ๖ ดังที่กล่าวมาแล้วอยู่ทุก ๆ วันทุก ๆ เวลานั้น ก็เป็นกรรมฐานได้ทั้งหมด รูปที่ตาเห็นทั้งหมด เสียงที่หูได้ยินทั้งหมด กลิ่นรสโผฏฐัพพะที่จมูกลิ้นกายได้ทราบทั้งหมด และธรรมะคือเรื่องราวที่ใจได้รู้ได้คิดทั้งหมด บัณฑิตถือเป็นกรรมฐานได้ทั้งนั้น เพราะว่าเมื่อมีสติกำหนดในอารมณ์ทั้งปวงเหล่านั้นอยู่ทุกอิริยาบถ อารมณ์ทั้งปวงเหล่านั้นก็เป็นกรรมฐานทั้งนั้น

(ญาณสังวรธรรม ๒๒/๑๑๘)

อริยชนนั้นก็มาจากปุถุชนนั้นเอง ในเบื้องต้นก็ยังเป็นปุถุชน และปุถุชนนี้เองถ้ายังมีกิเลสหนาแน่นมาก ไม่มีดวงตาที่จะเห็นธรรมะแม้ในขั้นต้นขั้นต่ำ ก็เรียกว่าอันธพาลปุถุชน ปุถุชนที่เป็นอันธพาล คือเป็นผู้เขลาเหมือนอย่างเป็นผู้บอด ไม่ใช่หมายความว่าตาบอดหรือตาเนื้อบอด แต่หมายความว่าตาใจบอด คือไม่มีปัญญาที่จะรู้เห็นธรรมะแม้ที่เป็นขั้นต้นขั้นต่ำ พูดง่าย ๆ ว่าไม่รู้จักบาปบุญคุณโทษอะไร เมื่อปุถุชนผู้ได้สดับธรรมะของพระอริยะ คือ ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และได้มีศรัทธาได้มีปัญญา ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ ได้รู้จักบาปบุญคุณโทษประโยชน์มิใช่ประโยชน์ แต่ยังไม่ตัดกิเลสได้ ก็เรียกว่า กัลยาณปุถุชน ปุถุชนที่ดีงาม ต่อเมื่อตัดกิเลสได้จึงจะเรียกว่า อริยชน

(ญาณสังวรธรรม ๒๒/๑๕๕)

สมาธินั้น ได้แก่ความตั้งใจมั่นอยู่ในเรื่องที่ต้องการให้ใจตั้งไว้เพียงเรื่องเดียว ไม่ให้ใจคิดฟุ้งซ่านออกไปนอกจากเรื่องที่ต้องการจะให้ใจตั้งนั้น ความตั้งใจดั่งนี้เป็นความหมายทั่วไปของสมาธิ และก็จะต้องมีในกิจการที่จะทำทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นการเล่าเรียนศึกษา หรือว่าการงานอย่างใดอย่างหนึ่ง

(ญาณสังวรธรรม ๒๒/๑๖๕)

สมาธินั้น มิใช่เป็นข้อปฏิบัติในทางศาสนาเท่านั้น แต่เป็นข้อที่พึงปฏิบัติในทางทั่ว ๆ ไปด้วย เพราะสมาธิเป็นข้อจำเป็นจะต้องมีในการกระทำทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นทางด้านการดำเนินชีวิตทั่วไปหรือทางด้านปฏิบัติธรรม มีคนไม่น้อยที่เข้าใจว่าเป็นข้อที่พึงปฏิบัติเฉพาะในด้านศาสนา คือสำหรับผู้ที่ต้องการปฏิบัติธรรมอย่างเป็นภิกษุ สามเณร หรือเป็นผู้ที่เข้าวัดเท่านั้น ซึ่งเป็นความเข้าใจที่ไม่ถูกต้อง

(ญาณสังวรธรรม ๒๒/๑๖๕)

ข้อที่ตรัสกำชับไว้ให้มีเป็นประจำในการปฏิบัติแก้นิวรณ์ทุกข้อ หรือในการปฏิบัติกรรมฐานทุกคราว คือ โยนิโสมนสิการ แปลว่า การทำไว้ในใจโดยแยบคาย ได้แก่การใช้ปัญญาพิจารณาให้ทราบตระหนักแน่ถึงเหตุผลในการปฏิบัตินั้น ตามเป็นจริง เมื่อใช้ปัญญาดังนี้ จึงจะไม่ปฏิบัติผิดทาง ทั้งจะไม่หลงตัวลืมตัว การใช้ปัญญาจึงเท่ากับเป็นการใช้เกราะป้องกันอันตรายอันอาจจะเกิดขึ้นจากความหลงถือเอาผิดดังกล่าว และการใช้ปัญญาก็เป็นการศึกษาธรรมนั่นเอง

(ญาณสังวรธรรม ๒๒/๑๘๕)

การบวชทางใจนั้น ก็หมายถึงว่าต้องมีการปฏิบัติอบรมทางจิตใจอีกส่วนหนึ่ง ตั้งต้นแต่ให้มีศีลถึงใจ มีอินทรียสังวรถึงใจ และปฏิบัติในสมาธิในปัญญา อันรวมอยู่ในไตรสิกขาของพระพุทธเจ้า เมื่อปฏิบัติดังนี้จึงจะเป็นการบวชใจ เป็นการปฏิบัติที่เข้าถึงจิตใจอันจะสามารถแก้จริตอัธยาศัยนิสัยอันประกอบด้วยกิเลสเครื่องเศร้าหมองทั้งหลายได้ ตามควรแก่ความปฏิบัติ และในการปฏิบัติแก้นี้ก็รวมอยู่ในหลักของสมาธิและปัญญานั้นเอง

(ญาณสังวรธรรม ๒๒/๒๙๔)

อะไรคือตัวเรา ในทางหนึ่ง พระพุทธเจ้าจึงตรัสสอนให้แยกสิ่งที่เรียกว่าตัวเรานี้เป็น ๔ ส่วน คือเป็นกายส่วนหนึ่ง เป็นเวทนาส่วนหนึ่ง เป็นจิตส่วนหนึ่ง และเป็นธรรมส่วนหนึ่ง สำหรับให้เป็นที่ตั้งของสติ คือให้สติกำหนดพิจารณา

(ญาณสังวรธรรม ๒๒/๒๙๖)

เล่ม ๒๓
ธรรมกถาในการอบรมพระใหม่ (๔๘๙ หน้า)

รวมธรรมบรรยายในการอบรมหรือสอนพระใหม่ไว้ ๔ เรื่องคือ *โอวาทานุศาสน์ ธรรมกถาอบรมธรรมปฏิบัติ พระโอวาท* และ*ธรรมกถาในการปฏิบัติอบรมจิต* พระนิพนธ์เหล่านี้ คือคำสอนพระใหม่ในแต่ละปี แต่เรียกชื่อต่างกันไปในการจัดพิมพ์เผยแพร่เท่านั้น

โอวาทานุศาสน์ เป็นคำสอนพระใหม่ปี พ.ศ. ๒๕๒๕ ทรงเลือกข้อธรรมบางข้อที่ควรรู้เป็นเบื้องต้นสำหรับผู้บวชใหม่ ทั้งหลักธรรมเชิงปริยัติและเชิงปฏิบัติมาสอนและอธิบายอย่างย่นย่อ

ธรรมกถาอบรมธรรมปฏิบัติ เป็นคำสอนภิกษุสามเณรและพุทธศาสนิกชนทั่วไปในปี พ.ศ. ๒๕๒๕ ทรงอธิบายหลักการปฏิบัติสมาธิกรรมฐานตามแนวอานาปานสติ และมีข้อธรรมอื่นแทรกบ้างตามสมควร

พระโอวาท เป็นคำสอนพระใหม่ในปี พ.ศ. ๒๕๓๔ ทรงนำข้อความในพระสูตรมาตั้งเป็นแม่บท แล้วทรงอธิบายข้อปฏิบัติของผู้ที่เป็นสมณะ หรือเป็นพระไปตามหลักธรรมในพระสูตรนั้น และสุดท้ายทรงสรุปลงในหลักปฏิบัติคือ ศีล สมาธิ ปัญญา

ธรรมกถาในการปฏิบัติอบรมจิต เป็นคำสอนพระใหม่ในปี พศ. ๒๕๒๓ ทรงอธิบายเรื่องการบวช หลักไตรสิกขา เรื่องกรรม อริยสัจสี่ การปฏิบัติสมาธิกรรมฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔

และต่อด้วย คำสอนกรรมฐานที่ทรงสอนภิกษุสามเณรและพุทธศาสนิกชนทั่วไปในปีเดียวกัน คือ พ.ศ. ๒๕๒๓ ทรงอธิบายหลักปฏิบัติตามแนวสติปัฏฐาน ๔ นั้นเอง แต่แนวการอธิบายก็อาจซ้ำกันบ้าง ไม่ซ้ำกันบ้าง ไปตามความเหมาะสมแก่โอกาสที่ทรงสอน ฉะนั้น แม้จะทรงสอนเรื่องเดียวกัน แต่ผู้อ่านก็จะได้อรรถรสแห่งธรรมไม่ซ้ำกัน

จะสังเกตได้ว่า การสอนพระใหม่ซึ่งเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงสอนทุกปีนั้นจะทรงเน้นในเรื่องธรรมปฏิบัติ คือการอบรมจิต หรือการฝึกปฏิบัติสมาธิกรรมฐานทั้งโดยตรงและโดยอ้อม โดยตรงก็คือ ทรงสอนการปฏิบัติอบรมจิต หรือการปฏิบัติสมาธิกรรมฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔ อย่างย่อบ้าง อย่างพิสดารบ้าง โดยอ้อมก็คือบางปีอาจทรงเลือกข้อธรรมอื่น ๆ หรือเรื่องอื่น ๆ มาเป็นหลักในการสอน แต่ก็จะสรุปลงในการปฏิบัติสมาธิกรรมฐานเสมอ โดยทรงอธิบายไว้ในที่ต่าง ๆ เสมอว่าการทำกรรมฐานหรือการปฏิบัติสมาธิภาวนาเป็นหน้าที่หรือเป็นงานโดยตรงของพระภิกษุสามเณร

นิทัศนธรรม

หากในปัจจุบันนี้จะมีใครกล่าวว่า ได้พบพระพุทธเจ้าพบพระอรหันต์ทั้งหลายในสรวงสวรรค์ หรือในที่ใดที่หนึ่งก็ตาม หรือเชิญเอาวิญญาณพระพุทธเจ้า พระอรหันต์มาทรงได้ แบบที่พวกทรงวิญญาณทำกันและอ้างกัน ก็เป็นการอ้างผิดหลักพระพุทธศาสนาทั้งนั้น จะหาวิญญาณของพระอรหันต์ไม่พบ ท่านสิ้นสมมุติบัญญัติสิ้นกิเลสหมดแล้ว พ้นจากภาวะที่จะกล่าวว่าตายเกิด ตายสูญทั้งหมด ดังนี้เป็นคติในพระพุทธศาสนา และโดยเฉพาะเป็นสายเถรวาทหรือเป็นสายดั้งเดิม แต่ว่าสายมหายานนั้นได้แสดงเป็นอีกอย่างหนึ่งคือว่าแสดงให้เป็น *ปุคคลาธิฏฐาน* ขึ้นมาว่าพระพุทธเจ้าพระอรหันตสาวกยังไปสถิตย์อยู่ในสวรรค์ชั้นใดชั้นหนึ่ง สถิตอยู่เป็นนิรันดรคือให้เป็น *ปุคคลาธิฏฐาน* ขึ้นมา เป็นบุคคลขึ้นมา ก็น่าจะเพราะเหตุว่าสัจจะที่เป็น *ธัมมาธิฏฐาน* มีธรรมะเป็นที่ตั้ง ดังที่แสดงความเป็นจริงนั้นเห็นยากเข้าใจยาก ถ้าเป็นตัวตนขึ้นมาแล้ว เห็นง่าย ทางฝ่ายมหายานจึงได้แสดงเป็น *ปุคคลาธิฏฐาน* ขึ้นมา

(ญาณสังวรธรรม ๒๓/๕๔)

ความที่หัดระลึกถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ดังนี้ ย่อมเป็นการนำใจออกมาจากกระแสโลกต่าง ๆ ที่วุ่นวายเข้ามาสู่วัตถุที่บริสุทธิ์ สะอาด ทำให้จิตใจบริสุทธิ์สะอาดเย็น

(ญาณสังวรธรรม ๒๓/๒๔๕)

สรณะในใจเป็นสิ่งสำคัญ เป็นของดีมีประโยชน์ เช่นกล่าวว่า พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ, ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ, สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ เป็นที่พึ่งคุ้มภัยอันตรายได้ เป็นการหัดปลูกฝังสรณะนี้ลงไปในใจ จิตใจจะรับเข้าอย่างลึกซึ้งแน่นเข้า สะดวกแก่การปฏิบัติดี จิตก็ไม่โน้มไปตามอำนาจฝ่ายชั่ว แต่จะน้อมเข้ามาสู่กระแสธรรมได้ง่าย

(ญาณสังวรธรรม ๒๓/๒๔๖)

เมตตานั้น ปรับปรุงจากความรักตน รักชีวิต ให้เป็นความรักด้วยความมุ่งให้เป็นสุข แผ่ออกไปในบุคคลอื่น สัตว์อื่น ๆ ให้กว้างขวาง ทั้งโดยเจาะจงและไม่เจาะจง จนถึงไม่มีประมาณดังกล่าว โดยใช้การพิจารณาจับเหตุจับผล คือจับเอาความรักที่ทุกคนรักตนเอง รักชีวิตของตนเอง แล้วปรารถนาความสุขให้แก่ตนเอง ความปลอดภัยให้แก่ชีวิตตนเอง เมื่อตนเองมีบุคคลอื่นอันเป็นที่รัก ย่อมมีเมตตาคือความปรารถนาสุขลงไปในบุคคลที่เป็นที่รัก และสัตว์เลี้ยงที่เป็นที่รักด้วย หัดแผ่ออกไปให้กว้าง ๆ ในบุคคลซึ่งเป็นกลาง ๆ ตลอดจนถึงบุคคลที่เป็นศัตรูกัน ดังนี้จะทำให้ขอบเขตของเมตตากว้างขวางออกไปไม่คับแคบ ดับโทสะ พยาบาทของจิตใจลงไปด้วย ทำให้จิตใจของตนเองมีความสุข ไม่มีโทสะพยาบาทเผาใจ

(ญาณสังวรธรรม ๒๓/๒๘๓-๒๘๔)

ในเวลาสวดทำวัตรค่ำ เมื่อสวดบทพุทธานุสสติจบ ก็ให้หยุดครู่หนึ่ง เพื่อระลึกถึงพระพุทธเจ้า เมื่อสวดบทธรรมานุสสติจบ ก็หยุด เพื่อระลึกถึงคุณของพระธรรม เมื่อถึงบทสังฆานุสสติจบ ก็ให้หยุด เพื่อระลึกถึงคุณของพระสงฆ์ ต้องหัดระลึกอย่างย่อ เช่นตอนพระพุทธนั้นระลึกว่า พระพุทธเจ้าประกอบด้วยพระปัญญาคุณ กรุณาคุณ วิสุทธิคุณดั่งนี้ ตอนพระธรรม ก็หัดระลึกโดยย่อว่า ปริยัติธรรม ปฏิบัติธรรม ปฏิเวธธรรม ล้วนแต่เป็นความจริง รักษาผู้ปฏิบัติไม่ให้ตกไปในทางที่ชั่ว เมื่อถึงพระสงฆ์ ก็ให้ระลึกว่า พระสงฆ์ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติเป็นธรรม ปฏิบัติชอบยิ่ง เป็นการระลึกอย่างยิ่ง

หรือขณะที่หยุดนั้น จะยกเอาบทใดบทหนึ่งมาระลึกว่า พุทฺโธ พุทฺโธ หรือ อรหํ อรหํ เอาพระคุณบทใดบทหนึ่งก็ได้ เป็นการสงบใจ บทพระธรรมคุณ ก็ระลึกว่า สวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม ก็ได้ พระสังฆคุณก็ระลึกว่า สุปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ ก็ได้ พิจารณาโดยย่อหรือพิจารณาเฉพาะบทเดียวก็ได้

รวมความแล้วอย่าให้หยุดโดยไม่มีประโยชน์ เพราะเวลาที่หยุด ให้หยุดระลึกพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ ไม่ให้ใจฟุ้งซ่านออกไปที่ใด ดังนี้จะเป็นประโยชน์ทำให้จิตใจสงบเป็นอย่างน้อย และทำให้ขันเข้ามาในสิ่งที่บริสุทธิ์ สิ่งที่สะอาด

(ญาณสังวรธรรม ๒๓/๒๔๔-๒๔๕)

ในการทำกุศลนั้น ผลของกิริยาที่ทำกุศลนั้นจะเป็นฝ่ายเสียก่อน ผลของกรรมจะปรากฏเป็นความสุขในภายหลัง ไม่รู้ว่าปรากฏเมื่อใด แต่วิสัยของมนุษย์ที่ต้องการปัญญาก็ต้องการกุศล ถ้าเป็นอกุศลนั้นผลของกิริยาให้ผลดีก่อน ผลที่เป็นทุกข์มาทีหลัง ยกตัวอย่างว่าอกุศลกรรม เช่น การลักทรัพย์ กิริยาที่ลักนั้น ลักสำเร็จได้ทรัพย์ทันที ถ้าลักได้มากก็ได้มากทันที ไม่ต้องทำมาหากินอะไร นี้เป็นกิริยาการขโมย แต่กรรมของการขโมยให้ผลอีกอย่างหนึ่ง เป็นความทุกข์มาภายหลัง แต่ผลเกิดก่อนจะได้ทรัพย์ทันที แต่ในส่วนที่เป็นกุศลนั้น เช่น การให้ทาน ให้ทานไปเมื่อใดก็เสียทรัพย์ทันที ให้น้อยก็เสียน้อย ให้มากก็เสียมาก เสียทันที แต่กรรมคือทานนั้น ให้ผลที่เป็นความสุขอันตรงข้าม

(ญาณสังวรธรรม ๒๓/๒๙๗)

เล่ม ๒๔
ญาณสังวรเทศนา ๑๐๐ กัณฑ์ (๖๖๒ หน้า)

ประมวลพระธรรมเทศนาที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงนิพนธ์และทรงแสดงในโอกาสต่าง ๆ นับแต่ครั้งยังทรงเป็นพระเปรียญ จนถึงทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ส่วนใหญ่เป็นพระธรรมเทศนาที่ทรงแสดงในวันธรรมสวนะ หรือวันพระ ในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร

ญาณสังวรเทศนา ๑๐๐ กัณฑ์นี้ ประกอบด้วยพระธรรมเทศนาในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา คือวันมาฆบูชา ๓ กัณฑ์ วันวิสาขบูชา ๒ กัณฑ์ วันอัฏฐมีบูชา ๓ กัณฑ์ วันอาสาฬหบูชาเข้าพรรษา ๓ กัณฑ์ วันมหาปวารณาออกพรรษา ๓ กัณฑ์ รวม ๑๓ กัณฑ์ ที่เหลืออีก ๘๗ กัณฑ์เป็นพระธรรมเทศนาทั่วไป

พระธรรมเทศนาของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ นั้น ก็ให้อรรถรสแห่งธรรมไม่ต่างจากธรรมนิพนธ์อื่น ๆ เพราะในการแสดงธรรม หรืออธิบายธรรมของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ไม่ว่าในเรื่องใดหรือในโอกาสใด ทรงแสดงหรือทรงอธิบายด้วยการวิจารณ์วิจัย หรือในเชิงวิเคราะห์และเชิงสังเคราะห์เสมอ เพราะฉะนั้น พระนิพนธ์ทางธรรมของพระองค์ จึงทำให้เราได้รับความรู้และข้อคิดใหม่ ๆ เสมอแม้ในเรื่องที่เราเคยรู้มาแล้ว

นิทัศนธรรม

การคอยระลึกตรวจดูศีลคือความประพฤติของตน และติชมตนเองเกี่ยวแก่ศีลของตน เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จะเป็นเหตุให้เว้นจากความไม่ดีและประพฤติความดีให้ยิ่งขึ้นไป อันนี้เป็นสีลานุสสติ ระลึกถึงศีล

(ญาณสังวรธรรม ๒๔/๗๖)

ศีลกับธรรมนี้ ก็ย่อมเป็นของที่คู่กันอยู่ จะประพฤติคุณได้ ก็ต้องเว้นโทษเสียก่อน ถ้าเว้นโทษไม่ได้ ก็ยากที่จะประพฤติคุณที่ตรงกันข้ามกับโทษได้ การเว้นโทษนั้นก็เป็นศีล การประพฤติคุณหรือการทำคุณก็เป็นธรรม เพราะฉะนั้น ศีลกับธรรมเป็นสิ่งที่คู่กันอยู่ แม้ในการแสดงธรรมจริยา คือการประพฤติธรรมนี้ว่า ประพฤติอย่างไร เรียกว่าประพฤติธรรม หรือธรรมจรรยา ท่านก็อธิบายศีลกับธรรมคู่กัน

(ญาณสังวรธรรม ๒๔/๗๖)

การนึกถึงความตายนั้น ต้องรู้จักนึก เพราะว่าถ้าไม่รู้จักนึกอย่างคนทั่วไปคิดนึก ก็จะบังเกิดความเสียใจ ในเมื่อนึกถึงความตายของคนที่เป็นที่รัก ฉะนั้น จึงต้องรู้จักวิธีนึกที่ถูก กล่าวคือนึกเทียบเคียงดูบุคคลอื่นโดยทั่ว ๆ ไปก่อน ว่าบุคคลที่มีชีวิตทุกถ้วนหน้า ล้วนต้องมีความตายเป็นที่สุดของชีวิตทั้งนั้น คนที่สูงสุดเช่นเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นพระราชามุรธาภิเษกกษัตริย์ หรือเป็นคนใหญ่คนโตอื่น ๆ จนกระทั่งพระกายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็ย่อมมีความตายเป็นที่สุดทั้งนั้น ไม่มีใครพ้นไปได้ นึกถึงสังขารร่างกายทุก ๆ อย่างว่า ก็ย่อมมีความแตกสลายเป็นที่สุด แล้วก็นึกน้อมเข้ามาถึงชีวิตของตนเองว่า ก็จะเป็นเช่นนั้น ไม่ล่วงพ้นไปได้ และตรวจดูว่า ตนยังมีกังวลอะไรอยู่ ยังทำอะไรไม่เสร็จ เมื่อเห็นว่ายังมีกังวล ยังทำอะไรไม่เสร็จ ก็รีบเร่งกระทำ และก็แก้ไขกังวลต่าง ๆ ให้หมดไป

(ญาณสังวรธรรม ๒๔/๙๐)

การระลึกถึงความตายนี้ มิได้มุ่งหมายจะให้บังเกิดความเหนื่อยหน่าย หรือเบื่อหน่ายต่อชีวิต หรือมุ่งทำลายชีวิต ถ้าเกิดความคิดขึ้นเช่นนี้ ก็เป็นการเจริญมรณัสสติในทางที่ผิด เพราะผิดความมุ่งหมาย การมุ่งที่จะทำลายชีวิตก็ดี มุ่งที่จะดำรงชีวิตจนผิดวิสัยธรรมดาก็ดี เป็นการผิดทั้งนั้น ต้องการเพียงให้ระลึกรู้ และยอมรับรองต่อความจริงที่จะพึงบังเกิดขึ้น และให้เกิดอัปปมาทดังที่กล่าวมาเท่านั้น

(ญาณสังวรธรรม ๒๔/๙๑)

ธรรมย่อมเป็นสัจจะที่เป็นเหตุและผลอันมีอยู่ที่ทุก ๆ คน เรียกได้ว่าตนเองนั่นแหละเป็นที่ประมวลธรรม พระพุทธศาสนาเป็นเหมือนกระจกส่องให้ทุกคนผู้มีจักษุมองเห็นตนเองตามเป็นจริงว่าเป็นอย่างไร ตั้งต้นแต่ดีหรือชั่วอย่างไร พร้อมทั้งบอกวิธีที่จะแต่งตนเองให้งดงามไว้ด้วยพร้อมเสร็จ ฉะนั้น รู้ธรรมก็คือรู้จักตนเอง รู้จักแต่งตนให้ดี คนที่ปฏิเสธธรรม ก็คือคนที่ปฏิเสธที่จะดูให้รู้จักตนเอง และปฏิเสธที่จะแต่งตนให้วัฒนะเป็นอารยะ

(ญาณสังวรธรรม ๒๔/๑๓๓)

การฝึกหัดยับยั้งงดเว้นตนเอง อาจรู้สึกเหมือนถูกติดอยู่ในที่คุมขังในชั้นแรก แต่เมื่อได้หัดควบคุมใจตนเองได้บ้างแล้ว จะรู้สึกหายอึดอัดอย่างนั้น แต่ก็อาจยังลำบากใจในการควบคุมจิต เมื่อชินเข้าและหัดใช้ความคิด ได้ปัญญาขึ้นในทางที่ถูกแล้ว ก็จะปล่อยใจได้ตามสบาย เพราะเมื่อมองเห็นได้เองอย่างแน่ชัดแล้วว่า อะไรดีจริง อะไรชั่วจริง ก็จะละทางชั่วผิดได้เองทั้งทางกายทางใจ จิตจะรังเกียจสิ่งที่ชั่วผิดขึ้นเองเหมือนอย่างสิ่งปฏิกูล ไม่ต้องการจะข้องแวะ และบรรลุถึงวิมุตติคือความหลุดพ้นไปเป็นขั้น ๆ ซึ่งเป็นเสรีโดยแท้จริง ไตรสิกขานี้เป็นเสรีธรรม (ธรรมให้เกิดความเสรี)

(ญาณสังวรธรรม ๒๔/๑๓๔-๑๓๕)

การปฏิบัติธรรมก็เหมือนกัน เมื่อปฏิบัติได้ในขั้นหนึ่งแล้ว จะยังยึดถืออยู่ว่าเป็นเราเป็นตัวตนของเราอยู่ในขั้นนั้นแล้ว ก็เลื่อนไปไม่ได้ ต้องปล่อยให้เป็นอนัตตาในขั้นนั้น จึงจะเลื่อนชั้นสูงขึ้นไปได้ เมื่อจะเลื่อนไปก็ปล่อย แล้วก็ไปยึดในขั้นสูงขึ้นไป แล้วก็ปล่อยไปโดยลำดับ จนถึงที่สุด เพราะฉะนั้น ทั้งสังขารทั้งวิสังขารเป็นอนัตตาคือไม่ใช่ตน ท่านจึงแสดงว่า สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตาไม่ใช่ตน

(ญาณสังวรธรรม ๒๔/๑๑๑)

ทุกคนนั้นยิ่งอายุมากเข้า ยิ่งเป็นผู้ใหญ่เข้า คนที่จะมาตักเตือนที่เป็นผู้ใหญ่นั้นก็ยิ่งน้อยเข้าทุกที ยิ่งมีอำนาจวาสนา คนที่จะมาตักเตือนก็ยิ่งน้อยเข้าอีก ๆ เพราะไม่มีใครที่จะมาว่ากล่าวตักเตือน เพราะฉะนั้น จึงเหลืออยู่แค่ตัวเองนี้แหละที่จะต้องตักเตือนตัวเอง ดังพระพุทธภาษิตที่ยกไว้ว่า *นิชฺฌตฺติพลา ปณฺฑิตา* บัณฑิตทั้งหลายมีการเพ่งเข้ามาดูตัวเองเป็นสำคัญ

(ญาณสังวรธรรม ๒๔/๓๖๐)

เล่ม ๒๕
เทศนาพิเศษ (๔๘๖ หน้า)

รวมพระธรรมเทศนาที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงแสดงในงานต่าง ๆ รวม ๘๖ กัณฑ์ มีบันทึกเรื่องเบ็ดเตล็ดรวมอยู่ด้วย ๕ เรื่อง

พระธรรมเทศนาเหล่านี้ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงแสดงหรือทรงนิพนธ์แต่ครั้งยังทรงเป็นพระเปรียญมาจนถึงเมื่อทรงดำรงสมณศักดิ์ที่ พระสาสนโสภณ

รวมพระธรรมเทศนาที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงแสดงในงานต่าง ๆ ได้แก่ พระธรรมเทศนาในงานพระราชพิธี ในการพระราชกุศลของพระบรมวงศานุวงศ์ ในวันกาชาดโลก ในวันสงเคราะห์ผู้ป่วยด้วยโรคเรื้อน ทรงแสดงทางสถานีโทรทัศน์ ทรงแสดงทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย และศราทธพรตเทศนา คือ พระธรรมเทศนาที่ทรงแสดงในการศพบุคคลสำคัญ รวม ๕๔ กัณฑ์

อีกส่วนหนึ่ง เป็นการบันทึกเทศนา ที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงบันทึกการแสดงพระธรรมเทศนาที่สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ทรงแสดงในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๘๗ – ๒๔๘๙ รวม ๓ ปี บันทึกเทศนาดังกล่าวนี้ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงบันทึกขณะยังทรงเป็นพระเปรียญ โดยทรงบันทึกจากความจำ หลังจากที่ทรงสดับพระธรรมเทศนาในวันนั้น ๆ แล้วจึงทรงบันทึกไว้ทำนองเป็นการช่วยจำว่าสมเด็จพระสังฆราชเจ้าฯ ทรงเทศน์เรื่องอะไร ทรงอธิบายข้อธรรมนั้น ๆ ว่าอย่างไร รวมเทศน์ที่ทรงบันทึกไว้จำนวน ๓๔ กัณฑ์ มีบันทึกเรื่องเบ็ดเตล็ดรวมอยู่ด้วย ๓ เรื่อง

บัณทึกเทศน์เหล่านี้ จึงเท่ากับเป็นการศึกษาแนวการเทศน์ของสมเด็จพระสังฆราชเจ้าฯ ซึ่งเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงยึดถือเป็น “ครู” มาตลอด

นิทัศนธรรม

ในการปฏิบัตินั้นก็จะต้องมีข้อที่เป็นอุปการะ ไม่ใช่ว่า จู่ ๆ เข้ามาปฏิบัติแล้วจะให้ได้รับผลทันที ดั่งนี้ก็ย่อมจะเป็นไปไม่ได้ จะต้องมีข้อที่เป็นอุปการะอันเป็นขั้นเตรียมเป็นต้นว่า อบรมจิตใจให้มีหิริมีโอตตัปปะ คือมีความละอายใจต่อความชั่วเกรงกลัวต่อความชั่ว ประพฤติทางกายวาจาใจให้บริสุทธิ์สะอาด ประกอบอาชีพที่บริสุทธิ์สะอาด มีสติที่จะสำรวมใจในเวลาที่เผชิญกับอารมณ์ทั้งหลายทางตาหูเป็นต้น รู้ประมาณในการบริโภคอาหาร และไม่เห็นแก่หลับนอนจนเกินไป ประกอบความเพียรในการที่จะทำให้ตื่นอยู่ตามสมควร หัดทำสัมปชัญญะคือความรู้ตัวในอิริยาบถทั้งหลายทั้งที่เป็นอิริยาบถใหญ่และทั้งที่เป็นอิริยาบถน้อย และข้อสำคัญก็ปฏิบัติในทางที่จะชำระจิตใจจากนิวรณ์ เมื่อได้ปฏิบัติในข้อที่เป็นอุปการะหรือเป็นขั้นเตรียมเหล่านี้พอสมควรแล้ว การทำสมาธิจิตก็สะดวกขึ้น การอบรมปัญญาคือความรู้ก็สะดวกขึ้น

(ญาณสังวรธรรม ๒๕/๒๒)

การให้ความยุติธรรมแก่ประชาชนนั้น นอกจากอาศัยตัวบทกฎหมายที่บัญญัติโดยธรรม ยังต้องอาศัยบุคคลผู้มีหน้าที่ใช้ตัวบทนั้นตั้งอยู่ในธรรมด้วย แม้ตัวบทจะบกพร่องไปบ้างหรือยังไม่มีตัวบท ถ้าบุคคลมีธรรม ก็สามารถจะให้ความเป็นธรรมโดยยุติ (สมควร) ได้ เพราะตัวบทนั้นเอง บุคคลก็เป็นผู้ตั้งขึ้นและจะต้องแก้ไขกันไปเป็นคราว ๆ ฉะนั้น เมื่อบุคคลตั้งอยู่ในธรรมะ ก็สามารถที่จะสร้างตัวบทที่เป็นธรรมและใช้ตัวบทให้เป็นธรรมไปด้วย

(ญาณสังวรธรรม ๒๕/๔๖)

คำว่าบุญนี้ ประกอบขึ้นด้วยธาตุชำระฟอกล้าง เพราะเหตุนี้ จึงอ้างได้ว่าสภาพใดบริสุทธิ์สะอาด สภาพนั้นเป็นบุญ โดยตรงบุญเกิดขึ้นที่จิต และสั่งสม เนื่องสนิทเป็นบารมีอยู่ในจิต ติดเป็นสันดาน เครื่องสืบต่อผลไปภพภายหน้า

(ญาณสังวรธรรม ๒๕/๑๐๕)

ในโลกปัจจุบันนี้ ที่ปรากฏว่าเจริญในทางวัตถุเป็นอันมาก สามารถบำบัดโรคทางกายได้มาก สามารถไปมาติดต่อกันภายในโลกเองได้อย่างรวดเร็ว ตลอดถึงในโลกร่วมจักรวาล แต่ถ้ายังไม่บำบัดโรคทางใจ คือตัณหา ยังส่งเสริมตัณหา ทั้งเพื่อก่อทั้งเพื่อทำลายกันอยู่อย่างไม่หยุดยั้ง ก็ยิ่งจะเพิ่มเดือดร้อนให้เกิดขึ้นในโลก ความเจริญต่าง ๆ ไม่สามารถจะช่วยให้พ้นทุกข์ดังกล่าวได้ตราบเท่าที่ยังเป็นทาสของตัณหา ถึงตัณหาเป็นสรณะคือที่พึ่งหรือมอบตนพึ่งตัณหา ซึ่งไม่มีความรู้จักอิ่มตัว

(ญาณสังวรธรรม ๒๕/๑๑๓)

ความมุ่งดีและรู้จักดี จะทำดีดังกล่าวมาได้ต้องมีความมุ่งดีเป็นเบื้องหน้า คือต้องมีความปรารถนาดี และตั้งใจมั่นอยู่ในความดี เพราะถ้าขาดความตั้งใจก็ไม่เกิดการทำ ความตั้งใจนี้ต้องสร้างให้เกิดขึ้นในทางดีจึงจะสำเร็จเป็นความมุ่งดีได้ เมื่อมีความมุ่งดีตั้งมั่นแล้ว ก็สามารถทำดีได้ทุกอย่างโดยไม่ยาก แต่ก็ต้องรู้จักดี ไม่เช่นนั้นก็จะกลายเป็นมุ่งดีผิด ๆ เป็นเหตุให้ทำดีผิด ๆ รู้จักดีนั้น คือรู้จักว่าอย่างไรเป็นดี พร้อมทั้งรู้ว่าอย่างไรเป็นชั่วเป็นผิด จะกล่าวว่ารู้จักดีชั่วชอบผิดก็ได้

(ญาณสังวรธรรม ๒๕/๑๔๖)

ความอิ่มความเต็มนั้นคือ สันโดษ แปลว่า ความพอใจด้วยสิ่งที่มีอยู่ของตน สันโดษนี้แบ่งโดยทั่วไปเป็นสามคือ ยถาลาภสันโดษ ยินดีตามได้ ยถาพลสันโดษ ยินดีตามกำลัง ยถาสารุปปสันโดษ ยินดีตามสมควร สันโดษจึงมิได้หมายความว่า ให้ปลีกตัวอยู่ตามลำพังเฉย ๆ ไม่ทำอะไร แต่หมายความว่า เมื่อทำอะไร ก็ทำตามกำลัง และทำตามสมควร ไม่ทำเกินกำลัง ไม่ทำในทางที่ไม่สมควร และเมื่อได้รับผลมาโดยชอบเท่าไร ก็ยินดีเท่านั้นตามที่ได้มาโดยชอบ สันโดษจึงเป็นเครื่องห้ามการทำที่เกินกำลังและการทำในทางที่ผิด เป็นเครื่องห้ามความปรารถนาต้องการเกินกว่าที่ได้มาโดยชอบ ทำจิตใจให้มีความอิ่ม ความเต็ม ความพอ จึงชื่อว่าเป็นทรัพย์อย่างยิ่ง

(ญาณสังวรธรรม ๒๕/๑๗๔)

เล่ม ๒๖
ปกิณกเทศนา (๕๑๔ หน้า)

ประมวลพระธรรมเทศนาที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงแสดงในงานต่าง ๆ คือ ในการพระราชกุศลมงคลพิธี ในการพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา ในวันกาชาดโลก ในงานพิเศษต่าง ๆ และในวันธรรมสวนะ รวม ๗๓ กัณฑ์

พระธรรมเทศนาเหล่านี้ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงแสดงหรือทรงนิพนธ์แต่ครั้งยังเป็นพระเปรียญจนถึงเมื่อดำรงสมณศักดิ์ที่ สมเด็จพระญาณสังวร

รวมพระธรรมเทศนาของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ที่รวมพิมพ์เป็นหนังสือญาณสังวรธรรม ๓ เล่ม คือเล่ม ๒๔, ๒๕, ๒๖ จำนวน ๒๖๙ กัณฑ์เป็นหนังสือ ๑,๗๖๒ หน้า

นิทัศนธรรม

อันผลของการปฏิบัตินั้น ย่อมบังเกิดมีขึ้นทันที ในเมื่อได้ปฏิบัติ แต่ว่าผลบางอย่างนั้นเป็นผลที่ไม่ปรากฏชัด ทำให้บุคคลผู้ที่ได้รับยังมองไม่เห็นถนัดเพราะเหตุหลายประการ แต่ก็สามารถที่จะกระทำให้แจ้งได้ คือเมื่อตั้งใจกำหนดดูโดยเหตุผลก็จะมองเห็นได้ และผลที่ปรากฏเป็นความตัดกิเลสได้บางส่วนบ้าง ได้สิ้นเชิงบ้างก็เป็นสิ่งที่ปรากฏแก่ผู้ได้รับ ที่ตัดกิเลสได้เด็ดขาด ก็เป็นอริยผล ซึ่งจะบังเกิดขึ้นด้วยอำนาจของการปฏิบัติที่เป็นอริยมรรค ตัดกิเลสได้ ดั่งนี้ผู้ได้ผู้ถึงก็ย่อมจะรู้ได้ด้วยตนเอง ผลทั้งปวงนั้นย่อมมีแก่ผู้ปฏิบัติตั้งแต่เมื่อได้ปฏิบัติดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

(ญาณสังวรธรรม ๒๖/๓-๔)

อันโลกิยะหรือโลกุตตระนี้ ก็ปรากฏอยู่ที่จิตใจนี้เอง มิใช่ที่อื่น เมื่อจิตใจนี้ยังเกี่ยวอยู่กับโลก ยังยึดถืออยู่ ก็เป็นโลกิยะ เมื่อจิตใจนี้ปล่อยวางได้ ไม่ยึดถือ ก็เป็นโลกุตตระ เหนือโลกพ้นโลก ยึดโลกอยู่ก็เป็นโลกิยะ ปล่อยยึดโลกก็เป็นโลกุตตระ

ในฝ่ายที่เป็นโลกิยะคือยังยึดโลกอยู่นี้ ก็ยึดอย่างหยาบจนถึงอย่างละเอียดขึ้นมาโดยลำดับ เมื่อยังอยู่ในอบาย คือยังมีจิตใจเป็นอบาย ก็ยึดอบาย ยึดกิเลสไม่ปล่อยกิเลสอย่างหยาบ ยึดบาปอกุศลทุจริตต่าง ๆ ไม่ปล่อยบาปอกุศลทุจริตต่าง ๆ ดั่งนี้คือใจอบาย มาถึงใจมนุษย์ก็เป็นอันว่าปล่อยจากอบาย มายึดมนุษย์สมบัติต่าง ๆ เพราะฉะนั้น ก็เป็นอันว่าเป็นโลกุตตระในขั้นที่ว่าปล่อยโลกอบาย แต่มาเป็นโลกิยะในขั้นที่ว่ายึดมนุษย์สมบัติต่าง ๆ มาถึงใจเทพก็ปล่อยมนุษย์สมบัติ ก็เป็นอันว่าเป็นโลกุตตระในขั้นมนุษย์สมบัติ แต่ยังมายึดทิพย์สมบัติ ก็ยังเป็นโลกิยะในขั้นนี้ มาถึงใจพรหมก็ปล่อยทิพย์สมบัติ แต่ยังมายึดพรหมสมบัติ เช่นมายึดในรูปอรูปสมาบัติสมบัติติดอยู่ในสมาธิอย่างสูง ก็เป็นอันว่าเป็นโลกุตตระในขั้นทิพย์สมบัติ ไม่ต้องการ แต่ยังมายึดอยู่ในขั้นพรหมสมบัติ คือรูปอรูปสมาบัติที่เป็นสมาธิอย่างสูง

คราวนี้ ใจที่สูงขึ้นไปกว่านั้น คือที่เป็นใจอริยะ ก็ปล่อยวางเบื้องล่างทั้งหมดคือว่าพ้นจากโลกส่วนที่เป็นอบาย เป็นมนุษย์เป็นเทพเป็นพรหมทั้งหมด ตามกำลังของมรรคผลอริยมรรคอริยผลที่ละสังโยชน์ได้ ละได้เท่าใดก็เป็นโลกุตตระเท่านั้น ส่วนที่

ยังละไม่ได้ก็เป็นโลกิยะ จนละสังโยชน์ได้หมด ก็เป็นอันว่าละโลกิยะได้หมด เป็นโลกุตตระคือว่าเหนือโลกพ้นโลกได้หมด

(ญาณสังวรธรรม ๒๖/๖-๗)

ผู้ปฏิบัติเพื่อโลก ชื่อว่าเป็นทาสแห่งโลก เพราะเป็นทาสแห่งตัณหา ดังพระบาลีว่า *ตณฺหาทาโส* ส่วนผู้ปฏิบัติเพื่อธรรม ย่อมปฏิบัติเพื่อเปลื้องตนจากความเป็นทาสแห่งโลกหรือตัณหา และย่อมอาจพ้นจากความเป็นทาสแห่งโลก ในเมื่อเข้าถึงธรรมโดยนัยที่แสดงแล้ว จึงเป็นเจ้าโลก หรือ โลกุตฺตโร เหนือโลก

(ญาณสังวรธรรม ๒๖/๒๗)

การนับถือพระพุทธศาสนากล่าวกว้าง ๆ ก็ได้แก่ การยอมรับนับถือพระพุทธเจ้าว่าเป็นพระศาสดาของตน และยอมรับปฏิบัติธรรมที่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า การนับถือพระพุทธศาสนาดังกล่าวมานี้ ก็ย่อมเนื่องไปด้วยการเคารพบูชาทะนุบำรุงวัตถุที่เนื่องกับพระพุทธศาสนา เช่น ปูชนียสถาน วัดวาอาราม ตลอดถึงการทะนุบำรุงผู้ประพฤติธรรมในพระพุทธศาสนาให้เป็นผู้สามารถปฏิบัติศาสนธรรมได้สะดวกไม่ขัดข้อง นี่เป็นคำกำหนดความหรือจำกัดความคำว่า *การนับถือพระพุทธศาสนา* โดยย่อ

(ญาณสังวรธรรม ๒๖/๔๔)

การที่มีผู้บ่นว่านับถือพระพุทธศาสนา แต่ไม่ได้รับผลตามที่ต้องการ เช่น รักษาศีลหรือให้ทานก็ยิ่งจะจน ยิ่งจะลำบาก ไม่เหมือนกับผู้ที่ประพฤติในทางที่แสวงหาทรัพย์ทั้งโดยตรงทั้งโดยอ้อม เขาไม่มีศีล เขาไม่มีธรรมอะไร แต่เขาก็มั่งมีศรีสุข อะไรเหล่านี้เป็นต้น หรือพระพุทธศาสนาเป็นเหตุให้เกิดความเสื่อมโทรมอย่างนั้นอย่างนี้ นี้ก็เพราะไม่ได้ศึกษาให้รู้นิทาน คือมูลเค้าที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมไว้ แม้โดยตรงจะทรงมุ่งวิมุตติคือความหลุดพ้นหรือความสละโลก แต่ว่าผู้ที่ยังไม่สามารถจะสละเช่นนั้นได้ ก็ทรงแสดงให้ประกอบด้วยธรรมที่จะนำไปให้สำเร็จประโยชน์ปัจจุบันบ้าง ให้สำเร็จประโยชน์ภายหน้าบ้างเป็นชั้น ๆ ขึ้นไป

(ญาณสังวรธรรม ๒๖/๔๙)

ทางพระพุทธศาสนาสอนให้ทุก ๆ คนพิจารณาให้ทราบหลักกรรมดังกล่าวเนือง ๆ เพื่อเป็นผู้ไม่ประมาท พยายามละกรรมที่ชั่ว ประกอบแต่กรรมที่ดี, เพราะทุก ๆ คนสามารถละกรรมที่ชั่ว ประกอบกรรมที่ดีได้, การที่ยังปฏิบัติดังกล่าวไม่ได้ก็เพราะยังประมาทมิได้พิจารณาให้รู้ตระหนักในหลักกรรม และไม่เชื่อกรรม ไม่เชื่อผลของกรรม ไม่เชื่อความที่สัตว์มีกรรมเป็นของของตน, ต่อเมื่อเป็นผู้ไม่ประมาทและมีศรัทธาความเชื่อดังกล่าว จึงจะละกรรมชั่วทำกรรมดีได้ตามสมควร

(ญาณสังวรธรรม ๒๖/๑๔๑)

สำหรับในชั้นสามัญ ยังมีอาสวะหรือตัณหาอุปาทานอยู่ ท่านก็สอนให้อาศัยกิเลสเหล่านี้ดำเนินไปในทางดี เช่น อาศัยตัณหา เพื่อให้เกิดความดิ้นรนทะยานอยากทำความดี อาศัยอุปาทานยึดถือความดีไว้เก็บความดีเอาไว้สั่งสมให้เป็นบารมีอยู่ในจิตเพื่อต่อสู้กับอาสวะที่เป็นฝ่ายชั่วอันเก็บไว้ จะปล่อยทิ้งความดีเสียมิได้, แต่ความอยากดีนั้น ถ้ามากเกินไปก็เป็นทุกข์เดือดร้อน จำจะต้องสงบระงับเสีย เช่นเดียวกับสงบระงับความอยากชั่ว, ท่านจึงสอนให้บำเพ็ญสมาธิ คือทำใจให้ตั้งมั่น แน่วแน่อยู่ในอารมณ์อันเดียว จนจิตสงบจากความฟุ้งซ่าน เรียกว่า เป็นความพ้นทางใจอย่างหนึ่ง,

(ญาณสังวรธรรม ๒๖/๑๔๙)

เล่ม ๒๗
พระโอวาทและรายงานในการเยี่ยมวัดและพุทธศาสนิกชน ภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคพายัพ (๖๒๔ หน้า)

ในการเสด็จเยี่ยมวัดและพุทธศาสนิกชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๖ และภาคพายัพ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๔ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้ประทานพระโอวาทและสัมโมทนียกถา โดยทรงยกข้อธรรมมาโอวาทหรือมาสอนอย่างสอดคล้องกับบริบทของชุมชนสังคม และเหตุการณ์ในที่นั้น ๆ โดยไม่ซ้ำกัน รวม ๗๐ ครั้ง

พระโอวาทต่าง ๆ เหล่านี้ว่าด้วยเรื่องธรรมะสำหรับเป็นข้อศึกษาปฏิบัติของคนในระดับต่าง ๆ ธรรมปฏิบัติสำหรับภิกษุสามเณร การศึกษา การปกครองคณะสงฆ์ ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับสังคมและชาติบ้านเมือง

พระโอวาทเหล่านี้ นอกจากจะแสดงคำสอนทางพระพุทธศาสนาแล้ว ยังแสดงให้เห็นถึงพระทรรศนะและวิสัยทัศน์ของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ในด้านต่าง ๆ อย่างน่าสนใจยิ่ง

นิทัศนธรรม

ท่านทั้งหลาย มีวัดเป็นอารามภายนอก สำหรับเป็นนาบุญนาธรรมอยู่ส่วนหนึ่ง ก็ควรจะมีวัดภายใน คือว่าวัดในใจของตนเองอีกส่วนหนึ่ง วัดในใจนี้พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า *ธรรมาราม* อารามคือธรรม เป็นอารามคือวัดในใจ เพราะว่าธรรมนั้นเป็นสิ่งที่พึงรับตั้งไว้ในใจ ธรรมารามคือวัดในใจนี้ ก็มีโบสถ์ มีวิหาร สำหรับเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธปฏิมา มีตู้พระธรรม มีพระสงฆ์ เช่นเดียวกันกับวัดภายนอก แต่ว่าพระพุทธปฏิมา ตู้พระธรรม พระสงฆ์ ในวัดในใจนี้ก็คือ ศรัทธา ความเชื่อที่ตั้งมั่นในคุณพระรัตนตรัย คือพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ท่านทั้งหลายพึงตั้งศรัทธา ความเชื่อในคุณพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ให้มั่นคงอยู่ในจิตใจเถิด นี้แหละเป็นพระพุทธปฏิมา ตู้พระธรรม เป็นพระสงฆ์ที่อยู่ในใจ ท่านทั้งหลายจะอยู่ในโลกนี้ หรือจะไปสู่โลกหน้าอีก วัดในใจนี้ก็จะไปด้วยทุกเมื่อทุกสถานที่

(ญาณสังวรธรรม ๒๗/๒๘-๒๙)

คนส่วนใหญ่นั้น ย่อมมีศาสนาเป็นหลักของหัวใจ ไม่ศาสนาใดก็ศาสนาหนึ่ง เพราะฉะนั้น ทุกคนจึงควรมีศาสนา และคนไทยเรานั้นก็ควรมีพระพุทธศาสนาเป็นที่นับถือ และเมื่อมีพระพุทธศาสนาเป็นที่นับถือ ก็ควรที่จะสนใจให้มีความรู้ในพระพุทธศาสนาตามสมควร คือมีความรู้ในประวัติของพระพุทธเจ้า มีความรู้จักคำสั่งสอนของพระองค์ตามสมควร และก็รับธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนมาปฏิบัติให้บังเกิดประโยชน์แก่ตนขึ้นตามสมควร

(ญาณสังวรธรรม ๒๗/๓๓)

คนที่ถือว่า ชาติหน้าไม่มี บุญบาปไม่มีนั้น เมื่อชาติหน้ามี บุญบาปมี ก็จะต้องประสบผลร้ายทั้งสองสถาน คือในปัจจุบัน ก็จะถูกผู้รู้ตำหนิ ว่าเป็นผู้ที่มีความเห็นผิดเป็นมิจฉาทิฐิ และจะต้องประสบผลร้ายในภายหน้าอีกสถานหนึ่ง เพราะฉะนั้น จึงต้องถือว่า มีชาติหน้า มีบุญมีบาปไว้ดีกว่า ซึ่งจะทำตนให้เป็นผู้บริสุทธิ์ ทั้งในปัจจุบันและในภายหน้า

(ญาณสังวรธรรม ๒๗/๓๕)

หลักของผู้นับถือพระพุทธศาสนานั้น จึงต้องมีทั้งศรัทธาความเชื่อ ปัญญาคือความรู้ ประกอบกันไป ในสิ่งที่ยังรู้ไม่ได้ ก็เชื่อคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าไปก่อน และก็ตั้งใจพิจารณาสอบสวน อบรม ปัญญาความรู้ของตนให้แก่กล้ายิ่งขึ้น จนถึงรู้ได้ด้วยตนเอง ก็เช่นเดียวกันกับนักเรียนนักศึกษาทั้งหลาย ซึ่งก็ต้องเชื่อฟังบิดามารดา ครูอาจารย์ อบรมสั่งสอนไปก่อน แล้วอบรมปัญญา คือความรู้ของตนให้แก่กล้าขึ้น จนรู้ได้ด้วยตนเองในที่สุด

(ญาณสังวรธรรม ๒๗/๓๕)

เมื่อไม่นานมานี้ ได้มีชาวยิวเยอรมันคนหนึ่ง เดินทางเข้ามาประเทศไทย เขาได้รับทุนให้มาเที่ยวแสดงปาฐกถา ชักชวนให้คนหาทางให้เกิดความสงบ ได้มาเยี่ยมที่วัด และได้แสดงความเห็นว่า พระไทยไม่มีบทบาท สู้พระเวียดนามไม่ได้ พระเวียดนามเขาเดินขบวนต่อต้านอะไรต่าง ๆ แต่ว่าพระไทยไม่ทำอะไร ปล่อยให้ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยคอรัปชั่นกันทั่วไปหมด พระไม่เข้าไปช่วยห้ามปราม ไม่เดินขบวนคัดค้านกันบ้าง เขามาหาความอย่างนี้

จึงได้ชี้แจงไปว่า พระไทยเรานั้นไม่อาจที่จะไปทำอย่างนั้นได้ เพราะขัดต่อสมณวิสัยและจารีตประเพณีอันดีงามของคนไทย และโดยเฉพาะพระไทยเรานั้นไม่เล่นการเมือง ไม่เกี่ยวแก่การเมือง ดังจะพึงเห็นได้ว่า การที่จะมาอบรมในที่นี้ก็ไม่ใช่ว่าจะมาได้เอง จะต้องได้รับการอาราธนา แล้วจะต้องมีผู้อาราธนาศีล ขอศีลอาราธนาธรรม จึงแสดงธรรม จึงให้ศีล ไม่ใช่ว่าอยู่ ๆ แล้วก็จะต้องไปบังคับให้ใครถือศีล จะไปบังคับให้ใครฟังธรรมได้ เป็นธรรมเนียมของคนไทยเราปฏิบัติมาดังนี้ คือพระไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับกิจการของชาวบ้านชาวเมือง

(ญาณสังวรธรรม ๒๗/๓๗)

ผู้บริหารพระศาสนา ก็ต้องบริหารให้พระสงฆ์มีความสามัคคี พร้อมเพรียงกันโดยพระธรรมวินัย หลักของการพร้อมเพรียงกันนั้น ก็คือ สาราณียธรรม ๖ ตั้งเมตตากายกรรมต่อกัน ตั้งเมตตาวจีกรรมต่อกัน ตั้งเมตตามโนกรรมต่อกัน เฉลี่ยเผื่อแผ่ลาภให้แก่กัน มีสีลสามัญญตา มีทิฏฐิสามัญญตา แต่ละข้อนี่สำคัญทั้งนั้น และโดยเฉพาะ ๒ ข้อท้าย สีลสามัญญตาและทิฏฐิสามัญญตา นี่สำคัญมาก ที่เป็นสมานสังวาสสังฆสามัคคีกันอยู่ได้ ก็เพราะมี สีลสามัญญตาและทิฏฐิสามัญญตา

(ญาณสังวรธรรม ๒๗/๗๗-๗๘)

หลักการบริหารพระศาสนา ก็จะต้องรักษาพระสัทธรรมศาสนา ถือพระธรรม-วินัยไว้ให้จงได้ อันนี้เป็นหัวใจ ประการที่สอง หลักการบริหารพระศาสนานั้น ต้องให้มีบุคคลผู้ทรงธรรม ทรงวินัย หลักการข้อที่หนึ่งนั้น สร้างโรงเรียน หลักการที่สอง สร้างคน สร้างคนที่เป็นผู้ทรงธรรมทรงวินัย และคำว่าทรงนี้ ก็หมายตั้งแต่ ทรงจำ แต่ทรงจำเป็นตัวปริยัตินั้น ควรจะอยู่ในหลักข้อที่หนึ่งแล้ว เพราะฉะนั้น ทรงในข้อนี้ จึงควรจะหมายถึงทรงไว้ด้วยการปฏิบัติ คือให้มีการปฏิบัติธรรมปฏิบัติวินัย ให้มีพระธรรมวินัยขึ้นในตน สร้างคนให้ปฏิบัติพระธรรมวินัย อันนี้เป็นหลักการประการที่สอง ที่เราจะทิ้งไม่ได้

(ญาณสังวรธรรม ๒๗/๗๖)

หลักสูตรการศึกษานักธรรมบาลีที่เรียนกันอยู่นี้ ได้ตั้งมาตั้งหลายสิบปีแล้ว ในบัดนี้ควรจะเปลี่ยนเสียได้บ้างคล้าย ๆ กับว่า “ล้าสมัย” และก็พยายามที่จะแก้ไขตัดโน่น แก้นี่ จนให้เหลือน้อยที่สุด อย่างนี้ก็มี เพราะฉะนั้น ภาวะในปัจจุบันนี้ จึงเป็นภาระที่ดึงกันอยู่ระหว่างโลกกับธรรม เราทั้งหลายซึ่งเป็นผู้มีหน้าที่บริหารพระศาสนา ก็จำเป็นที่จะต้องรักษาธรรมไว้เป็นหลัก และก็ต้องผ่อนลงไปทางโลก หมายความว่า ให้การศึกษาทางโลกตามสมควร เพราะว่าเป็นสมัยที่จะยืนยันไปทางเดียวไม่ได้

(ญาณสังวรธรรม ๒๗/๗๖)

การปฏิบัติพระธรรมวินัยของเรานั้น หรือว่าการปฏิบัติบำเพ็ญบุญให้ทาน รักษาศีลเป็นต้น ของพุทธบริษัททั้งหลายก็ดี สิ่งที่ทิ้งไม่ได้ก็คือ กรรมฐาน หรือภาวนาบุญกุศล กรรมฐานนี้เป็นหลักของใจอย่างสำคัญ ได้ฟังคำแถลงเมื่อกี้นี้ และสำหรับในจังหวัดนี้ ก็มีวัดกรรมฐานกว่า ๑๐ แห่ง ก็นับว่ามาก ขอให้ช่วยกันรักษาสำนักกรรมฐานเอาไว้ และก็ปรับปรุงให้ดี ให้เหมาะสมยิ่งขึ้น และก็ไม่ควรจะทิ้งกรรมฐานสำหรับตนเองด้วย เพราะว่าการปฏิบัติในพระกรรมฐานนั้นทำให้จิตใจได้พบกับความสงบ และความสุข ไม่ร้อนรน

(ญาณสังวรธรรม ๒๗/๑๐๔)

ความรู้ทั้ง ๒ แขนง คือทั้งในทางโลกและในทางธรรมนี้ เป็นเรื่องที่จำเป็นทั้ง ๒ ด้าน ทางคณะสงฆ์และรัฐบาลได้ปล่อยให้ความรู้ทั้ง ๒ ด้านนี้แยกกันไปอยู่นานแล้ว คือ ทางโลกก็เรียนกันไปทางหนึ่ง ทางพระก็เรียนกันไปอีกทางหนึ่ง เพราะฉะนั้นโลกกับธรรมหรือว่าอาณาจักรกับพุทธจักรจึงไม่พบกัน ไม่ประสานกัน ในด้านปัญญาในด้านวิชา ต่างคนก็ต่างจ้ำเรือกันไป พายกันไปคนละทาง และเมื่อเป็นดังนี้ ก็ทำให้เกิดความเหินห่างกัน แม้ว่าโรงเรียนส่วนมากจะตั้งอยู่ในวัด เช่นในบัดนี้ แต่ว่าถ้าพระไม่ได้จัดไม่ได้ทำ ไม่ได้เข้าไปเกี่ยวข้องก็คล้าย ๆ กับว่า ตั้งอยู่ก็สักว่าตั้งอยู่เท่านั้น อยู่ใกล้ก็เหมือนอยู่ไกล ไม่ทำให้เกิดความสัมพันธ์กันในด้านปัญญา และเมื่อไม่เกิดความสัมพันธ์ในด้านปัญญาก็เกิดความเหินห่างมาตั้งแต่เด็ก นี้เป็นอันตรายแก่ส่วนรวม คือแก่ชาติ แก่ศาสนาเอง

(ญาณสังวรธรรม ๒๗/๑๐๘)

เล่ม ๒๘
ธรรมคดี - ศาสนคดี (๓๕๓ หน้า)

รวมธรรมนิพนธ์เบ็ดเตล็ดของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในด้านต่าง ๆ เช่น บทความธรรม พระโอวาท ตำนาน การปกครองคณะสงฆ์ เป็นต้น รวม ๒๙ เรื่อง

พระนิพนธ์ที่รวมพิมพ์ในเล่มนี้ ส่วนใหญ่เป็นบทความสั้น ๆ เช่น เรื่องศีล สันโดษ อวิชชา เป็นต้น ที่เป็นความเรียงขนาดยาวมี ๔ เรื่อง คือ ตำนานพระพุทธ-ศาสนาฯ พุทธศาสนวงศ์ กตัญญูกตเวที และนำเที่ยววัดบวรนิเวศวิหาร

พระนิพนธ์เหล่านี้ ทรงนิพนธ์แต่เมื่อครั้งยังทรงเป็นพระเปรียญจนถึงเมื่อดำรงสมณศักดิ์ที่ พระสาสนโสภณ

นิทัศนธรรม

เรื่องนรกสวรรค์ของคนไทย ที่ได้ค้นคว้ามาทางคัมภีร์ศาสนาพราหมณ์ น่าคิดว่าท่านผู้แต่งคัมภีร์นั้นแต่ในสมัยที่มนุษย์รู้จักใช้ทองแดง ทองคำ เงินและเพ็ชรพลอยเป็นต้นแล้วแล จึงน่าคิดต่อไปอีกว่าถ้าท่านผู้แต่งเกิดในยุคหิน นรกสวรรค์อาจเต็มไปด้วยหินก็เป็นได้ ถึงอย่างนี้ ก็ควรถือเป็นแนวของความคิดว่า พิภพที่เลว มากไปด้วยทุกข์ *เป็นนรก* พิภพที่ดี มากไปด้วยสุข *เป็นสวรรค์* นรกสวรรค์อยู่ที่ไหน ? อยู่ในพิภพที่สัตว์โลกเกิดมาแล้ว รู้จักตัวเองว่านี่เรา นั่นเขา นี้เอง เพราะฉะนั้น พิภพในปัจจุบันชาติที่ตนรู้จักตนเอง รู้สึกเป็นสุขเป็นทุกข์นี้แล เป็นนรกบ้าง สวรรค์บ้าง มนุษย์บ้างเป็นอาทิ สวรรค์สำหรับคนดี นรกสำหรับคนเลว มนุษย์โลกสำหรับคนกลาง

(ญาณสังวรธรรม ๒๘/๕๕)

อันน้ำคือจิต ใสสะอาดขึ้นเพียงใด เมื่อเพ่งมอง ย่อมสามารถมองเห็นทะลุขวดแก้วได้ เพียงนั้น ถ้าน้ำคือจิตกลั่นกรองดีแล้ว ใสสะอาดโดยส่วนเดียวตามธรรมชาติแท้ของตน ทั้งขวดก็เป็นแก้วเนื้อดี อันเช็ดถูแล้วจนใสสะอาด ผู้มีจักษุดี เพ่งมองย่อมสามารถมองเห็นทะลุปรุโปร่งได้ทั้ง ๔ ทิศ โดยไม่ติดขัดเลย น้ำใสสะอาดในขวดใสสะอาดเช่นนี้มีเพราะ *ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ* ความรู้ระลึกชาติก่อน *จุตูปปาตญาณ* ความรู้ความเคลื่อนแลบังเกิด *อาสวักขยญาณ* ความรู้เป็นเหตุสิ้นอาสวกิเลส ข้อที่กล่าวมานี้ ผู้อ่านแล้วคิด จักเห็นว่ามีเหตุผลส่งกันเพียงไร

(ญาณสังวรธรรม ๒๘/๕๗)

สมภาพมีในพระพุทธศาสนาบริบูรณ์ พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งสมภาพ พระพุทธเจ้าทรงแสดงหลักสมภาพไว้คือ สมภาพในการครองชีพ สมภาพในความประพฤติ สมภาพในจิตใจและความเห็น เมื่อปฏิบัติจะเกิดสมภาพในชุมนุมชน เมื่อมีสมภาพ ก็มีสามัคคี สันติ เสรีภาพ ภราดรภาพ

(ญาณสังวรธรรม ๒๘/๘๗)

การปฏิบัติหน้าที่อย่างมีระเบียบซึ่งเกี่ยวโยงกันตั้งแต่หน่วยเล็ก ๆ ขึ้นไปจนถึงหน่วยใหญ่ อาจทำให้ผู้ที่มีประสงค์บางอย่างอ้างว่าทุก ๆ คนต่างปฏิบัติหน้าที่ของตนเท่านั้น เหมือนอย่างมารดาบิดาก็ปฏิบัติหน้าที่ของตน บุตรธิดาก็ปฏิบัติหน้าที่ของตน จึงไม่ควรถือว่าฝ่ายไหนมีบุญคุณต่อกัน ซึ่งจะต้องตอบแทนกันในฐานเป็นบุรพการีกับกตัญญูกตเวทีต่อกันเป็นต้น เพราะเมื่อดูความเป็นไปในกลุ่มชนหมู่ใหญ่แล้ว ก็จักเห็นการปฏิบัติหน้าที่ตามฐานะเหมือนอย่างเครื่องจักรนาฬิกา หรือเหมือนอย่างเครื่องจักรในโรงงาน แต่ข้ออ้างนี้มิได้เป็นจริงเช่นนั้น เพราะทุก ๆ คนต่างมีความเป็นบุคคลของตน ซึ่งมีชีวิตจิตใจ รักสุข เกลียดทุกข์อยู่ด้วยกันทั้งนั้น ฉะนั้น จึงนับถือธรรมะเป็นข้อปฏิบัติประกอบกันกับหน้าที่ของตนด้วย เป็นต้นว่า ธรรมหมวดหนึ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า สังคหวัตถุ แปลว่า คุณที่เป็นที่ตั้งแห่งการสงเคราะห์เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวใจของกันและกัน

(ญาณสังวรธรรม ๒๘/๑๐๕-๑๐๖)

หน้าที่ คือ กรณียะ กิจที่ควรทำหรือที่จะต้องทำหน้าที่ของตนคือกรณียะของตนนั้นเอง จะเป็นกิจที่เป็นประโยชน์ตนก็ตาม เป็นประโยชน์ท่านก็ตาม เมื่อเป็นกิจที่ตนควรทำหรือต้องทำ ก็เป็นหน้าที่ของตนเท่านั้น แลโดยมากเมื่อเป็นประโยชน์ตนก็เป็นประโยชน์คนอื่นด้วย เมื่อเป็นประโยชน์คนอื่นก็เป็นประโยชน์ตนด้วย

โดยปกติ หน้าที่เกิดมีขึ้นพร้อมกับฐานะตำแหน่ง ซึ่งเกิดแต่ชาติกำเนิดก็มี เกิดจากการแต่งตั้งสมมติขึ้นก็มี จะเกิดขึ้นอย่างไรก็ตาม เมื่อเป็นหน้าที่ของตนแล้วก็ควรต้องปฏิบัติให้ดีด้วยความซื่อตรง ให้มีอิทธิบาท ๔ คือ ฉันทะ พอใจรักใคร่ วิริยะ เพียรประกอบ จิตตะ เอาใจฝักใฝ่ วิมังสา หมั่นตริตรองพิจารณาเหตุผลในหน้าที่ของตน กับให้มีธรรมะประกอบอยู่ในการปฏิบัติหน้าที่ให้สมกับภาวะเป็นบุคคลซึ่งมีชีวิตจิตใจไม่ใช่วัตถุ คือ ให้มีสังคหวัตถุ ๔ ได้แก่ทาน ให้ปัน ปิยวาจา เจรจาวาจาที่ให้เกิดความเคารพรัก อัตถจริยา ประพฤติประโยชน์ สมานัตตตา วางตนสม่ำเสมอพอสมพอเหมาะ ด้วยมีเมตตาไมตรีจิตต่อกันเป็นที่ตั้ง

(ญาณสังวรธรรม ๒๘/๑๐๖-๑๐๗)

การหัดใช้ความคิดตามเหตุผลที่ไม่ขึ้นอยู่ในอำนาจของโลภโกรธหลง เป็นทางเพิ่มพูนความรู้ในสัจจะ และเมื่อหัดคิดไปจนถึงปรมัตถสัจจะ เพียงถึง แก่ ตาย ที่ทุก ๆ คนต้องประสบ พูดสั้น ๆ คือคิดถึงความตายกันบ้าง ก็จะเป็นวิธีลดความโลภ โกรธหลงได้มาก และถ้ายิ่งได้คิดให้รู้ซึ้งถึงความดีความชั่ว ถึงประโยชน์ของศีลธรรม ของศาสนา ก็จะทำให้ประพฤติตนอยู่ในศีลธรรม ให้ประกอบประโยชน์คุณงามความดี เพื่อตน และเพื่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ดังนี้ ก็จะเป็นการใช้ชีวิตให้เป็นประโยชน์ได้มาก ชื่อว่าเป็นการปฏิบัติตนให้ถูกต้องตามทางธรรมะ

(ญาณสังวรธรรม ๒๘/๑๖๗)

สัจจะมีซับซ้อนกันหลายชั้นหลายอย่างดังนี้ ถ้านำไปพูดกันผิดที่ผิดทาง ก็สับสนไม่เข้าใจ ชีวิตที่ยังดำเนินอยู่ในโลก ต้องอาศัยสัจจะทั้งหมดนี้ จึงอยู่ได้ จะมีเพียงปรมัตถสัจจะอย่างเดียวหาได้ไม่ เหมือนอย่างต้นไม้เป็น ถ้ามีแต่แก่น ก็อยู่ไม่ได้ ต้องมีทั้งเปลือก กระพี้ กิ่ง ใบ เป็นต้น แม้พระพุทธศาสนาก็แสดงธรรมเหมือนอย่างต้นไม้ที่มีพร้อมทุกอย่าง คือประกอบด้วยสัจจะทุกอย่าง เช่น วินัยและศีลธรรมเบื้องต้นเป็นไปทางโลกสัจจะ สมมุติสัจจะ ธรรมชั้นสูงจึงหนักไปทางปรมัตถสัจจะ จนถึงเป็นปรมัตถ์ล้วน และปรมัตถ์ล้วนนั้น เป็นไปภายในจิตใจแท้ ๆ แต่สำหรับเป็นข้อปฏิบัติทางกาย แม้ของพระอรหันต์ ก็เป็นไปตามควรแก่โลกสัจจะ สมมุติสัจจะ เช่น ศีลหรือวินัย

(ญาณสังวรธรรม ๒๘/๑๖๕-๑๖๖)

เล่ม ๒๙
พระพุทธศาสนากับสังคมไทย (๒๙๐ หน้า)

รวมพระนิพนธ์เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ และสังคมไทย ที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงแสดงในโอกาสต่าง ๆ รวม ๙ เรื่องคือ *ราชธรรมกับการพัฒนาสังคม เฉลิมพระเกียรติมหารัชมังคลาภิเษก ๒๕๓๑ พระพุทธศาสนากับสังคมไทยและเรื่องของความเชื่อ ศาสนากับการพัฒนาจิตใจ พระบรมราโชวาทเรื่องคุณธรรม ๔ ประการ ศาสนาและทศพิธราชธรรม พระเจ้าอยู่หัวแห่งประเทศไทยทรงครองราชย์ครบ ๑๐,๐๐๐ วัน พระธรรมเทวาธิราช และสี่รอบพระนักษัตร*

พระนิพนธ์ที่รวมพิมพ์ในเล่มนี้ ทรงนิพนธ์เมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ สมเด็จพระญาณสังวร ยกเว้นเรื่องพระพุทธศาสนากับสังคมไทย ที่ทรงนิพนธ์เมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระสาสนโสภณ พระนิพนธ์ที่รวมพิมพ์ในเล่มนี้ แสดงให้เห็นแนวในการประยุกต์พุทธธรรมกับสังคมในระดับต่าง ๆ ของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ซึ่งทรงถือว่าเป็นเรื่องสำคัญและควรทำให้พอเหมาะพอดี

นิทัศนธรรม

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนา จึงมิได้แสดงระบบหรือระบอบการปกครองทางการเมืองอย่างใดอย่างหนึ่ง แสดงแต่ทางการศาสนาคือธรรม แต่ธรรมนี้เองพึงนำไปปฏิบัติในการทุก ๆ อย่างโดยเหมาะสม เช่น ในทางการปกครอง ทางการศึกษา ทางสังคมเป็นต้น เพื่อให้เกิดความสุขความเจริญ เป็นวัฒนธรรม อารยธรรม ในทางต่าง ๆ วิธีการที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมนั้น คือ ทรงแสดงธรรมเพื่อให้ผู้ฟังรู้ยิ่งเห็นจริงตามเหตุผล ตามความเหมาะสมแก่สภาพการณ์ ภาวการณ์ เป็นต้นที่เกี่ยวข้อง โดยวิธีที่จะให้เกิดประโยชน์แก่ผู้ฟัง ในทางเกื้อกูล ในทางก่อให้เกิดสุข เรียกสั้นด้วยคำในปัจจุบันว่า เพื่อความสุขความเจริญ นอกจากนี้ ยังเป็นหลักธรรมที่นำไปปฏิบัติได้ตลอดไปทุกกาลสมัย ธรรมที่ตรัสสอนไว้ในครั้งพุทธกาล จึงปฏิบัติได้ผลเกื้อกูลให้เกิดความสุขความเจริญได้ในปัจจุบันบัดนี้ของทุกกาลสมัย

(ญาณสังวรธรรม ๒๙/๑๘-๑๙)

น้ำใจนี้จึงเป็นสิ่งสำคัญมาก เป็นสิ่งที่เราทุกคนควรจะอบรมประพฤติปฏิบัติให้มีขึ้น คือ ความมีเมตตานี่แหละ ฝากธนาคารคือจิตใจของตัวเองไว้ทุก ๆ วัน ๆ ละเล็กวันละน้อย และเมื่อมาก ๆ ขึ้นแล้วจะรู้สึกตัวเองว่า ตนเองนั้นมีภาวะทางจิตใจและทางพฤติกรรมต่าง ๆ ดีขึ้น ประณีตขึ้น แสดงความเป็นผู้มีน้ำใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่เจือจาน เป็นต้น ดีขึ้น ตัวเองก็มีความสุข ผู้ที่อยู่ร่วมกันก็มีความสุข

(ญาณสังวรธรรม ๒๙/๗๕)

พระพุทธศาสนาได้มีส่วนตั้งสังคมขึ้นด้วยธรรมดังนี้ในทุกสังคมไทย ส่งผลจนถึงสร้างอัธยาศัยของคนไทยส่วนใหญ่ให้มีลักษณะคล้ายคลึงกันในทางมีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เป็นต้น ในเรื่องระบบตั้งสังคมขึ้นด้วยการปฏิบัติหน้าที่เกื้อกูลต่อกัน ตามหลักธรรมในพระพุทธศาสนานี้ ควรจะทำความเข้าใจว่าสังคมที่เกิดขึ้นโดยธรรมชาตินั้นย่อมมีอยู่คล้าย ๆ กันทั้งมนุษย์ทั้งเดรัจฉาน แต่ว่าคนเรานั้นได้มีธรรมเข้าช่วยสร้างสังคมเข้าอีกชั้นหนึ่ง พระพุทธศาสนาได้มีส่วนสร้างสังคมด้วยธรรมให้แก่สังคมไทยตั้งต้นแต่ในครอบครัวดังที่ได้กล่าวมาแล้ว และในข้อนี้ถ้าทุกคนได้พิจารณาจึงจะรู้สึกได้

(ญาณสังวรธรรม ๒๙/๘๙)

ส่วนที่เกี่ยวกับพระสงฆ์นั้น อันพระสงฆ์ในเมืองไทยก็เป็นผลมาจากการรับนับถือพระพุทธศาสนา ที่ทำให้เกิดมีบ้านและวัด และการที่เกิดมีวัดขึ้นนั้น ก็โดยที่ทางบ้านนั้นเองอุปถัมภ์บำรุงทั้งวัดวาอาราม ทั้งพระภิกษุ สามเณร ก็เพื่อที่จะให้ได้ศึกษาพระพุทธศาสนา ตลอดจนถึงศึกษาภาษาไทย เป็นต้น และต้องการให้อบรมให้เป็นผู้ประพฤติดีปฏิบัติชอบ สามารถที่จะปกครองตนเองและผู้อื่นได้ เพราะฉะนั้น การที่มีพระสงฆ์ขึ้นในเมืองไทย ก็โดยที่สังคมไทยนั้นเองต้องการให้มี

(ญาณสังวรธรรม ๒๙/๙๕)

ศาสนาต่าง ๆ นั้น พิจารณาดูให้ดีจะเห็นว่า ไม่เข้ามาทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอะไรนัก ควรจะเรียกว่าเข้ามาช่วยมากกว่า เช่น ช่วยทางการศึกษา การรักษาพยาบาล และช่วยรับรองระบบความเชื่อในกรรม หรือในบาปบุญคุณโทษ ตามหลักแห่งพระพุทธ-ศาสนา ที่ฝังแน่นอยู่ในความรู้สึกของคนไทยทั่วไปแล้ว ถึงใครจะไปนับถือศาสนาอื่นแต่ก็มิได้เปลี่ยนความรู้สึกในเรื่องบาปบุญคุณโทษ ยังคงนับถือผู้ใหญ่ มีกตัญญูกตเวทีต่อผู้มีพระคุณ ตามหลักคำสั่งสอนในพระพุทธศาสนาอยู่นั่นเอง

(ญาณสังวรธรรม ๒๙/๙๗)

ระบบสังคมไทยที่พระพุทธศาสนาสร้างขึ้นดังกล่าว เป็นระบบสังคมที่ดี ให้เกิดความสุขความเจริญ พระพุทธศาสนาไม่เคยทำให้สังคมไทยเสื่อม แต่ที่เสื่อมก็เพราะขาดพระพุทธศาสนาหรือใช้ธรรมไม่ถูกทาง

(ญาณสังวรธรรม ๒๙/๑๐๒)

ความเชื่อที่กลายมาเป็นความเชื่อในความศักดิ์สิทธิ์และในความมีวิญญาณจิตใจแม้จะกลายมาไกลจากหลักศรัทธาในพระพุทธศาสนา แต่ก็กลายมาหาสันดานทางจิตใจเดิมของบุคคลทั้งปวง จำต้องแก้ไขด้วยศึกษาปรับปรุงความเชื่อของตน ๆ ให้เข้าหาหลักศรัทธาในพระพุทธศาสนาอันเป็นศรัทธาที่ถูกต้อง คือ เชื่อในความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า หมายรวมถึงเชื่อธรรมคำสั่งสอนของพระองค์ และโดยเฉพาะก็คือเชื่อในกรรม เชื่อในผลของกรรม เชื่อในความที่ทุก ๆ คนมีกรรมเป็นของของตน ตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนไว้

(ญาณสังวรธรรม ๒๙/๑๑๑)

เมื่อพิจารณาตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา พระสยามเทวาธิราช ก็คือทศพิธราชธรรมนี้เองที่ได้ปฏิบัติกันมา ตั้งแต่โบราณกาลจนถึงทุกวันนี้ และเมื่อกล่าวทางอาณาจักรก็เรียกว่าพระสยามเทวาธิราช แต่เมื่อจะกล่าวทางพุทธจักรก็อาจจะกล่าวได้ว่า พระธรรมเทวาธิราช อันได้แก่ทศพิธราชธรรมนั้นเอง และพระสยามเทวาธิราชหรือว่าพระธรรมเทวาธิราชดังกล่าวมานี้ ก็ไม่ได้สถิตอยู่ที่ไหน แต่สถิตอยู่ที่จิตใจและความประพฤติทางกาย ทางวาจา ทางใจของทุก ๆ คนนี้เอง กล่าวคือ

สถิตอยู่ที่ทาน การให้ การช่วยเหลือแก่กันและกัน สถิตอยู่ที่ศีลคือความประพฤติชอบต่อกันและกัน สถิตอยู่ที่ปริจาคะคือการบริจาค ยอมสละประโยชน์ส่วนตนเพื่อประโยชน์ส่วนร่วมและประโยชน์ส่วนใหญ่ เร่งรักษาประโยชน์ส่วนรวมและประโยชน์ส่วนใหญ่ไว้ สถิตอยู่ที่อาชชวะ ความเป็นผู้มีความตรง ไม่คิดคดทรยศต่อกัน สถิตอยู่ที่มัททวะคือความอ่อนโยนละมุนละไม ความสุภาพต่อกันและกัน สถิตอยู่ที่ตปะคือความเพียรไม่เกียจคร้านในอันบำเพ็ญกรณียะคือหน้าที่ของตนและกิจการที่ควรทำทั้งหลาย สถิตอยู่ที่อโกธะ ความไม่โกรธคือไม่ลุอำนาจของความโกรธ สถิตอยู่ที่อวิหิงสาคือความไม่เบียดเบียนกันและกัน แต่มีกรุณาช่วยสงเคราะห์กัน ใครมีความทุกข์ร้อนบังเกิดขึ้นก็ช่วยเหลือ ไม่ดูดาย ไม่ใจแคบ ไม่ใจดำ สถิตอยู่ที่ขันติ ความอดทน สถิตอยู่ที่อวิโรธนะ ความไม่ผิดคือพยายามศึกษาไตร่ตรองในการงานที่จะกระทำทั้งหลาย โดยที่ไม่กระทำให้ผิด ทำให้ถูกต้อง สิ่งใดที่ทำมาและเห็นว่าผิดก็ไม่ดึงดันพยายามแก้ไขละเลิกสิ่งที่ผิดนั้น กระทำแต่สิ่งที่ถูกต้องขึ้นอยู่เสมอ

(ญาณสังวรธรรม ๒๙/๒๑๐)

สรุป

ญาณสังวรธรรม เป็นประมวลพระนิพนธ์ของเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก มารวมพิมพ์เป็นหนังสือชุดใหญ่รวม ๒๙ เล่ม เป็นหนังสือจำนวน ๑๓,๐๗๘ หน้า รวมเรื่องต่างๆ ๒๖๒ เรื่อง เฉพาะเทศน์ ๒๖๗ กัณฑ์ (รวมทั้งเรื่องต่าง ๆ และเทศน์เข้าด้วยกันเป็น ๕๒๙ เรื่อง) จัดรวมเป็นประเภทตามลักษณะของพระนิพนธ์ได้เป็น ๗ ประเภท คือ

๑. พระธรรมเทศนา
๒. ธรรมบรรยาย (คือ คำอบรมคำสอน)
๓. ความเรียงธรรมะ
๔. พระโอวาท
๕. ศาสนคดี
๖. ประวัติและตำนาน
๗. ธรรมนิยาย

จากพระนิพนธ์เหล่านี้ ทำให้ผู้อ่านมองเห็นและเข้าใจพระพุทธศาสนาได้หลากหลายมิติ ซึ่งนับว่าเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาพระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง ยังมีพระนิพนธ์ประเภทต่าง ๆ ดังกล่าว ที่ยังไม่ได้รวมพิมพ์ในครั้งนี้อีกจำนวนมาก และยังมีพระนิพนธ์นอกเหนือจากที่กล่าวนี้อีกจำนวนมาก ที่ยังไม่ได้จัดพิมพ์คือ พระนิพนธ์ประเภทคำประพันธ์ และพระนิพนธ์ภาษาอังกฤษ

๑๑ เมษายน ๒๕๕๘